Мужньому борцеві за незалежність України,

довголітньому в 'язневі сумління,

моєму приятелеві Михайлові Гориню

присвячую

Розділ перший

Михайло

Головного героя цієї книги називатиму Михайлом, хоча він у своїх записках додав ще й прізвище Безрідний; це літературний псевдонім, і я не буду так його називати, оскільки знаю власне горде прізвище мого приятеля, яке нехай залишиться для читача загадкою. Зрештою, я не хотів би, щоб читач виворожував, хто ховається за цим псевдонімом, тих Михайлів із останнього покоління борців за нашу Незалежність було багато, всі вони чесно витримали іспит своїх сумлінь, і ми, хто нині скористався чином українських дисидентів і мав би пишатися їхньою жертовністю, часто спокійно й байдуже спостерігаємо, як колись рельєфні постаті нашого резистансу поволі стають тінями, їх поглинає непам'ять у нинішньому політичному безладі, щойно на кін вийшло наймолодше покоління, майбутню діяльність якого я ще не наважувався б оцінювати Шевченковими словами: "Ми чесно йшли, у нас нема зерна неправди за собою".

Мій друг Михайло, а також я, належимо до третьої верстви, якщо брати відлік часу з того моменту, коли наша зневолена земля вперше стрепенулася, мов шкіра на бикові, котрого з дрімоти розбудило червоне марево, і він, не тямлячи себе, рвучко кинувся уперед, щоб не залишитися в глухому безнадійному запіллі, а що обхідних доріг до вогнища не бачив, то помчав стрімголов, мов той же бик на арені, який

рве рогами червоне полотнище, а тореадора не бачить, тільки чує в собі болісний хрускіт, коли в його загривок встромляється шпага, – і так пройшли через ціле століття три покоління засліплених праведною люттю борців, які не зуміли уникнути смертельного удару вправного тореро.

А чи нинішнє наймолодше покоління, навчене невмінням дідів і батьків, захоче вийти на арену, чи залишиться на своїх затишних подвір'ях, замаєних національними прапорами?

Я так і спитав тоді Михайла, коли над нашим світом зависла, немов осіння шарга, байдужість і втома, й він відказав упалим голосом: "Ці не вийдуть на арену зі свого закутка; хто засмакував безпеки й ситого спокою, той нізащо не вилізе зі своєї шпарки, бо вже надбав чогось у рідному шпихлірчику й має чим ризикувати, а не відає того, що своєю неучастю важить більшим скарбом – головою!"

Я розсердився на Михайла за його зневіру – а якої заспіває аполітичний плебей, коли аристократ розхникався! – і тривалий час не навідувався до його київської квартири, в якій він, покинувши Львів, замешкав під час свого депутатства: не міг я позбутися гіркоти, що так подумав саме він, мученик, який за дванадцять років тюрми ні разу не споневірився… Та коли несподівано завирував український світ і майдани заповнилися мільйонами людей так тісно, що годі було в той тлум встромляти держаки прапорів, я, сповнений втіхою і зловтіхою, негайно поїхав до Києва, щоб стати на Майдані, та спершу завітав до свого приятеля. Не застав його дома, дружина Таня сказала, що він уже кілька днів живе на Майдані, і я серед сотень наметів насилу віднайшов Михайлів у районі консерваторії.

Михайло розкочегарював буржуйку, адже надворі закушпелилася зима; він глипнув на мене краєм ока, і його кругла голова, яструбиний ніс, потріскані від холоду губи і зобове підгарля, яке надбав у тюрмах, засвітилися враз щирим усміхом, і він сказав, не підводячи голови від рушт:

"Песимістам легше: вони завжди мають дві вичерпні відповіді з приводу добрих чи поганих новин: "А я що вам казав!" або "Цього разу я помилився", а оптимістові залишається тільки одна, перша, а за другу обзивають його псевдопророком. Отже, цього разу я помилився, мій брате, а ти уник ганьби. І слава Богу!"

Я пильно придивлявся до мого доброго приятеля, на якого завжди орієнтувався у своїй суспільній поведінці: песимістом він, звісно, не був, бо як міг би песиміст витримати дванадцять років тюремних поневірянь без покаянь і зламів, а все ж переможна втіха, що він таки помилився, не покидала мене: адже на Майдані море люду – молодих і старших, різних професій, україномовних і російськомовних, – і в усіх рішуча настанова стояти на морозі невідомо скільки днів чи тижнів – аж до перемоги; всі скандують ім'я кандидата в президенти, всі співають новітню пісню "Разом нас багато, нас не подолати!", і всі твердо вірять у звитягу; я пильно придивляюся до цупкої рішучості, що напливла на Михайлове обличчя; його спокійний погляд вселяє в мене віру в нашу перемогу, проте я таки не втримуюся, щоб не помститися приятелеві за його колишній сумнів, і вимовляю терпкі, хоч і забарвлені втіхою, слова: "А я що казав!"

Михайло наче й не почув моєї переможної інвективи, він перестав підкидати дрова у буржуйку й не підводячись взявся порпатися у клунках, що лежали поскидані на купу обіч матраців. Матраців було два, і я запитав, для кого призначений другий.

Не відповівши на моє питання, Михайло вийняв із течки пачку дрібно списаного паперу, подав мені й заговорив наче й не до речі: вмостись, мовляв, поруч на он той лежак і читай, ми довго будемо тут скніти, може, й встигнеш добігти до останньої сторінки; я взяв із собою свої записки не для того, звісно, щоб тут працювати над ними, та й не сподівався, що ти мене знайдеш, – я просто не розлучаюся з ними, як зі своїм минулим… Але якщо ти вже зайшов до мене, то я скористаюся цією нагодою: хотів би знати твою професійну думку про написане, а ти не полінуйся, може, дещо із мого манускрипту знадобиться тобі як

матеріал для чергового твору… Ти ж повинен осмислювати не тільки глибоку історію, а й нинішні події, чей невтомна Кліо записує сьогодні нову сторінку у свій фоліант. І якщо ти вже взявся бути літописцем… Я це кажу зовсім поважно: хтось же мусить художньо осмислити нинішній день, я того зробити не зумію, але те, що тут записано, можливо, пояснить тобі причину моїх сумнівів і, як ти кажеш, песимізму…

Я нерішуче простягнув руку, взяв рукопис і поклав його обіч себе…

"А ти що, весь той час, що я тебе не бачив, писав?"

"Я мусив це робити, щоб з'ясувати хоча б для себе самого, як іще довго йтимемо до остаточної перемоги і чому наша дорога така важка… Візьми, візьми, я бачу, що не маєш охоти читати записки непрофесіоналів, але хто знає – може, вони допоможуть тобі написати новий майстерштик, на нинішній день вельми потрібний…"

Я теж не зреагував на Михайлову мову, мені спала інша думка, яка не стосувалася моєї готовності читати Михайлові мемуари – лише можливості виконати його прохання тут, у наметі. Адже ще має хтось прийти сюди, для когось-бо простелений другий матрац, – і я нічого тоді не прочитаю: почнуться розмови, дискусії, суперечки, і я спитав:

"Хто ж то має ще прийти до твого намету?"

Якусь мить Михайло мовчки дивився на мене з виразом збентеження чи то невдоволення на обличчі – нібито я наважився випитати в нього найсокровенніше, на що не маю ніякого права, та врешті, опустивши голову, мовив коротко:

"Син мав би прийти…"

"Мав би чи таки прийде?" – перепитав я.

"Не знаю… Надто велика відстань пролягла між мною і сином, між моїм і його поколінням… Тебе, бачу, здивували мої слова, але ти не дивуйся: та відстань – у сто літ. Бо сталося так, що три покоління в боротьбі за нашу свободу в умовах неволі були одностайні, а четверте, наймолодше, відчувши волю, розбіглося, немов необ'їжджені тарпани, зі страдної дороги, яка розпочалася ще до нашого з тобою народження… – Михайло на мить замовк, ніби прислухався до кроків за наметом, потім проказав із відчутною скрухою в голосі: – Не знаю, коли прийде мій син, яким прийде і чи взагалі знайде стежку до мого намету… Так що можеш спокійно братися за читання".

У наметі стало тепло, однак Михайло і далі підкладав дрова, хоч буржуйка вже червоніла; а Майдан клекотів, хтось промовляв на сцені, й лунали музика та співи. Все це стало тлом для моїх думок, що почали напливати до голови, та поки що вони не в'язалися з рукописом. Я його не розгортав, немов для того, щоб до тих пір, як Михайлів образ почне вимальовуватися із його власного писання, я встиг згадати, звідки ж узявся в моєму житті Михайло?

1960 року я вступив до Львівського університету на українське відділення філологічного факультету. Саме того року на філфаку відкрили експериментальне відділення логіки й психології, тобто стислого курсу філософії, на якому вчилися переважно хлопці, які цікавилися наукою наук. Я із заздрістю відзначав для себе, що вони набагато едукованіші, ніж я; на лекціях філософії нас, україністів, напихали, немов качок на відгодівлю, марксистсько-ленінською псевдонаукою, а всі інші філософські системи трактувалися як мудрування від лукавого; студенти ж новоствореного відділення мали право цікавитися не лише Марксом і Енгельсом, а й Кантом, Гегелем, Берґсоном, Теном, Кроче та багатьма іншими світовими мудрецями, не боячись при тому всюдисущих інформаторіів. Молоді любомудри дискутували й сперечалися в гуртожитській кімнаті на Пушкінській, а оскільки в тому гуртожитку мешкав і я, то внадився ходити до їхньої кімнати на вечірні дискусії, слухати суперечки, дізнаватися нове, а згодом і самому брати участь у розмовах.

У тій оселі юних філософів я познайомився з Михайлом і швидко з ним зблизився. Чому саме з ним, адже всі хлопці були начитані й комунікабельні? Певне, звабила мене Михайлова, як би це визначити одним словом, натуральність. У дискусіях він ніколи не видумував себе самого, не позував, свої міркування викладав так просто, ніби ділився враженнями від мандрівок, не обстоював недоведених фактів, зізнавався в помилках, й не було такого випадку, щоб захищав думку, в правдивості якої не переконався сам.

А ще мав він відкрите кругловиде обличчя з високим чолом, що добиралося майже до тімені й толочило по дорозі зрідле чорняве волосся; його очі світилися добром і спокоєм – інколи мені здавалося, що вони самі ніяковіють від власної доброти; однак варто було початися розмові про літературу чи філософію, як погляд його тужавів, ніби холоднів і намагався проникнути у власну пам'ять, щоб зачерпнути звідти набутої раніше інформації, потрібної для підтримання дискусій. Під час розмов Михайло відчужувався від сшврозмовників, стаючи їхнім опонентом, а деколи і вчителем, – я завжди захоплювався глибиною його знань. Товариство тоді вмить ділилося на два табори, в одному з яких перебував тільки Михайло, підкоряючи своєю логікою численну групу опонентів.

Не всяк ризикував змагатися з Михайлом, і я теж у гурті не вступав з ним у полеміку, коли з якимись постулатами не був згоден, та ми часто продовжували розмову, залишаючись сам на сам, й він не раз визнавав мою правоту. Та коли я зачіпав політичну тему, а це для мене було надто важливе, бо як я вже вибрав собі його за приятеля, то мусив переконатися у засадах його світогляду, – тоді він замовкав, окидав мене начебто збайдужілим поглядом і звертав розмову на щось інше. Я, звичайно, ні разу не запідозрив, що він мене остерігається, такого й на мить допустити не міг, і вирішив для себе, що Михайло готується в жерці чистої науки, ні на крихту не зв'язаної з політикою.

Й набагато пізніше, коли я вже видав кілька романів, а Михайло працював на заводі кінескопів психологом праці, ми випадково

зустрілися над морем у Коктебелі, де я відпочивав, тоді він просто-таки приголомшив мене відвертою розмовою про найболючіше – про зневолення України, про землю ірреденту та про негайну потребу жертовної боротьби за незалежність.

Їх двоє йшло вздовж берега від будинку Волошина в напрямку Карадагу з рюкзаками за плечами, в спортивному одязі, двоє засмаглих і бадьорих. Побачивши мене, розімлілого на пляжі, загалайкали, зрадівши зустрічі, посідали поруч. Коли я запитав, куди вони прямують, Михайло порозглядався по пляжу, і я помітив у його очах певну настороженість і обережність; я розпочав тривіальну розмову про погоду, та він різко мене перебив і мовив владно: "Ходімо з нами на Карадаг".

Ми піднімалися крутосхилом до Чортового Пальця, добре натомилися й сіли відпочити під гігантським валуном, що стояв сторожем над крем'яними горами, зарослими сизим жерепом. Було безлюдно в диких бескеттях, тільки один самотній турист спинався стежкою слідом за нами, він теж зупинився тоді, коли й ми, кинув рюкзак і присів на розпечену сонцем жорству за якусь сотню кроків від нас, і я помітив, як він витягав з рюкзака блискуче жало антени.

"Ніяк не можуть нині молоді люди обійтися без музики, навіть серед такої незайманої природи, як ця", – пробурчав я.

Проте приймач самотнього туриста не подавав жодних звуків, антена ж, нахилена в наш бік, сторожко стирчала, і сказав Михайло:

"Це наш "слідопит", він уже не відчепиться, тож не будемо йти далі, порозмовляємо тихенько тут… Отже, слухай, брате, що я тобі розповім…"

Він пройняв мене пильним поглядом і пошепки заговорив. І те, що я почув від нього, зовсім мене приголомшило, адже я завжди мав його за жерця чистої науки.

А він розповідав про створення таємної організації, про самвидав антисовєтської літератури, про підпільну друкарню у Феодосії – ось зараз вони несуть віддруковані листівки про злочинне спалення української бібліотеки в Києві, й треба їх розповсюдити по всій Україні…

"Ти сам розумієш, що ілюзії про легальну працю для національного відродження, на що ми наївно сподівалися під час хрущовської відлиги, розвіялися, мов дим, був то наш самообман: ніякої свободи слова в московській казармі, а тим більше в совєтській, ніколи не було і не могло бути, а нині та відлига вже й закінчилася, настає люта реакція, можливо, незабаром почнуться й арешти… Кажу це тобі для того, щоб ти знав, якщо таке станеться, за що я опинився у тюрмі. Ти щойно кинув репліку – мовляв, це романтика, марний ризик, а я кажу тобі: ніщо ніколи марно не пропадає і не пропаде. Хіба програні визвольні змагання вісімнадцятих-двадцятих років не залишили жодного сліду? Та ж з них народилися ми з тобою… Кулі, що вилетіли з револьвера Шварцбарда в груди Петлюрі, навічно застрягли в наших серцях; вибух пекельної машини в руках Коновальця ранить наш слух до сьогодні, смерть Шухевича в Білогорщі стала пломенем життя нашого покоління, і підле вбивство Бандери кличе до помсти…"

Михайло, забувши про обережність, говорив голосно, та враз побачив, як антена "слідопита" захиталася, нахиляючись у наш бік, і він перейшов на шепіт:

"І ми не маємо права й далі мовчати, хай навіть нас згноять по тюрмах. Мусимо дати знати світові, що наша битва з Москвою триває і не спинила її смерть наших провідників. Світ повинен дізнатися, що Україна живе й бореться за незалежність, що в кожній клітині національного організму не перестає бродити фермент протесту. Тож хай він закипає у сферах науки, ремесла, хліборобства, культури, письменництва – повсюдно мають зажевріти і розгорітися сигнали нашої непокори, бо інакше ми згинемо як нація, і ніхто й панахиди по нас не справить…"

Я захоплено слухав Михайлову мову й водночас тривожився: це ж знову кров і тюрми, мученики й герої, а коли ж ми станемо володарями нашого національного життя? Михайло відчув мої сумніви – певне, вони відбилися на моєму обличчі, – і він сказав:

"Якщо нині не розпочнемо святого діла, то завтра пробудимося у вогні обкрадені, хіба ти не чуєш, як тріщить і хилитається імперська споруда, мов стара стодола на вітрах? І розвалиться, і зникне, як страшна примара, а ми, не одягнені в бойову броню, залишимося голі… І ніколи не думай, що наше слово, яке ми хочемо донести до людей, загубиться, безслідно спопеліє, згине… Хіба стару, зґвалтовану розбещеними королями Францію не підняли на революцію мислі Дідро і Руссо; а чи вийшли б на Сенатську площу російські офіцери, якби раніше не пролунав розпачливий крик Радищева; чи стала б чеською онімеччена Чехія, якби не з'явився геніальний фальсифікат Вацлава Ґанки "Краледворський рукопис", а чи греки повернули б своїй батьківщині славу Еллади, якби клефти не заспівали "Військовий гімн" Рігоса Фереоса? А нашу нинішню Україну хто створив? Шевченко і Франко. Завжди спочатку було Слово, і Слово стало Богом!"

Я спитав Михайла, що мені належиться робити.

"Що тобі належиться робити, питаєш? А те, що й робиш. Тільки неси людям слово чистим, наче кришталь… І хай швець шиє взуття для України, адже через те, що ми мали надто багато політиків, а шевців обмаль, заламалася блискуча офензива усусусів під Чортковом у дев'ятнадцятому році; без кравців ми б ходили голі, без хліборобів – голодні, без асенізаторів потонули б у смородному бруді, без письменників були б німі, а без мучеників на хрестах ніколи б не воскресли… Що маєш робити, питаєш? Чому питаєш? Ти вже розпочав ту роботу. Встиг пережити люту критику, негацію, а тепер мусиш вигартувати себе так, щоб міг витримати ще й випробування славою, яка тебе не повинна обминути".

"Слідопит" з антеною йшов слідом за нами, аж доки ми не зійшли з Карадагу й не розчинилися у пляжному натовпі.

За тиждень я вернувся до Львова й дізнався, що Михайла і його товариша каґебісти зняли з поїзда на станції Персенківка перед Львовом. Того ж дня відбулися арешти дисидентів у Києві.

Жарево в буржуйці згасало, й затінювався смерком образ Михайла, якого я відтворив у своїй пам'яті, згадавши нашу зустріч над морем і розмову з ним біля Чортового Пальця на Карадазі. Тепер цей образ мав засвітитися для мене зі сторінок рукопису, який лежав на матраці, накритий моєю долонею.

Я спитав Михайла:

"Ти черпав матеріал для своїх записок із архівів, бібліотек?"

"Хіба що уточнював дати, – відказав він. – Усе, що там написано, я дізнався від діда й матері. Мій рід із покоління в покоління проходив крізь український гарт. Таким був наш льос..."

Я нарешті взяв до рук Михайлів рукопис і, присунувшись ближче до буржуйки, при зблисках жарева почав читати.

Розділ другий

"Ой там у Львові музика грає..."

(Із Михайловых записок)

У Бескиди прийшла весна й молодою листвою й білим варивом черешневого цвіту скрадливо приховала чорні сліди пожарищ не існуючого вже села Головецького біля підніжжя гори Маківки, вкритої

шубою ожинових кущів й увінчаної короною сивої бучини. Поміж колишніми обійстями, тепер позначеними на землі квадратами обгорілих підвалин, звиваються глибокі шанці й жовтіють калабані на дні гарматних вирв; де-не-де ще куряться згарища – артилерійський обстріл шаленів тут зовсім недавно і, слава Богу, стих; до основи Маківки притулилася дивом уціліла церковця, а поруч із нею – напіврозвалена трупарня, в якій відпочивають уцілілі після бою вояки 19-го полку австрійської інфантерії, який захищав лівий край корпусу генерала Гофмана; а десь там, на вершині гори, залягли усусуси й готуються до битви з москалями, що зайняли позицію на хребті Кливи й чекають команди до наступу з тухольського урочища через глибокий узвір на Маківку й заступлені нею села Риків, Плав'є та Грабовець.

А поки що на фронті затишшя, тільки вартові маячать уздовж шанців, мов журавлі, й там, при окопі на долині, стоїть поручник молодий, йому щохвилі виринає зітхання із грудей – достоту, як у тій пісні, вперше почутій під час Здвигу в Українському городі у Львові…

Євген пішов у двадцятці на стежу в тил ворога, й до Романа добирається тривога за приятеля: йому видається наказ генерала Гофмана – висилати двадцятками українських вояків у московське запілля – злочинним: звідти мало хто вертається, гинуть або потрапляють у полон; і добирається до поручника Романа сумнів: чи то не вмисне задумало австрійське командування такий захід, щоб позбутися найосвіченішого прошарку українського вояцтва; а десь там, на вершині Маківки, теж залягла жіноча стрілецька чота, і серед них панна Олена…

Спи, дівчино, сни, кохана,

Злоті мрії-сни,

І про мене, голубонько,

Не забудь, спімни,

— бринять у пам'яті слова прощального вальсу на комерсі у Спортовій залі Українського городу, влаштованого на завершення Здвигу.

…Уже вирушили на Стрийське шосе колони "стрільців", озброєних однозарядними "верндлями"; Роман з Євгеном крокують у першій шерензі слідом за головою Українського січового союзу Кирилом Трильовським, який перед веде. Хлопці – у нових, з голочки, сірих стрілецьких одностроях; бойова пісня "Нумо, браття, до зброї!" захоплює дух, накостюмованим стрільцям здається, що йдуть уже до бою, вони й не задумуються над тим, що їхній штрамацький одяг виваляється небавом у глевтушних шанцях; Роман стоїть на варті, ховаючись за бруствером, він уже звідав різницю між парадним маршем і справжньою битвою; Здвиг просувається вулицями Кадетською, Коперника, Словацького, Підвальною, Валовою, а на Академічній, біля пам'ятника Фредрові, ніби метеор упав між Романом і Євгеном: панна Олена запалахкотіла гарячою мовою, вона говорить швидко, бо мусить негайно вертатися до жіночої чоти, якою командує: "Хлопці, я вас запрошую, ні – я вас кличу до Спортової зали на бенкет, нам треба поговорити!" – і побігла назад до своїх дівчат, а Роман довго не може отямитися від щастя: йому здалося, що запрошення Олени прозвучало як згода на вчорашнє освідчення їй у коханні, і виводить його із щасливого збентеження Євген:

"То що, підемо, Романе?"

"Ти ще питаєш?!" – спалахнув Роман.

…В Українському городі молодь, одягнена в козацькі та стрілецькі строї, озброєна незарядженими "верндлями" та "манліхерами", ще бавилася у війну, а в Європі вже тліло зловісне жарево, припорошене попелом секретності, й знедолені народи з дня на день чекали вибуху в

тривозі й надії; до війни готувалися поляки й чехи – і ось прокинулися й українці: військовий Здвиг вирушив із Стрийського парку в похід через Львів; товариства "Соколів" і "Січей" вже карбували крок по бруку під проводом новітнього реґіментаря: Кирило Трильовський у кармазиновому гетьманському жупані, в мазепинській шапці з перами, в широких синіх шароварах і з шаблею при боці марширував попереду колон; голова "Сокола" Іван Боберський не встиг випозичити в театрі "Руської Бесіди" хоча б полковницького мундира і, ображений, відвів своїх "соколів" на значну віддаль від Трильовського, щоб не виглядати поруч з ним гетьманським джурою; "січовики" в сірих стрілецьких одностроях крокують за Трильовським, і Роман з Євгеном обмінюються іронічними поглядами, киваючи на кремезну статуру новоспеченого гетьмана, й каже упівголоса Євген:

"Ще не знати, чи буде створено при австро-угорській армії український легіон на подобу Першої бригади Пілсудського, а вже наші вожді посварилися за регалії, нібито в майбутній війні вирішуватимуть перемогу не сила і єдність, а барвисті кунтуші й розцяцьковані піхви шабель..."

Гірку репліку Євгена заглушила пісня "Ой у лузі червона калина", та враз вона стихає, її перемагає інша, ще не чувана, щойно створена, нова пісня – бравурна і водночас елегійна, її злагоджено виконують артисти театру "Руської Бесіди", переодягнуті в стрілецькі мундири:

Накрила нічка та й тихесенько

Земленьку кругом.

Лиш вітер мряку несе злегенька

Над розісланим лугом.

І до любові закликає

Чарівниченько соловій.

А блідий місяць розсилає

Чарівну пряжу мрій…

Хтось учора чи нині склав цей романс про молодого поручника, що стоїть на варті біля окопу і згадує останній перед війною студентський бал, останній вальс із коханою, останнє прохання не забути його, і зітхає поручник, і замість зітхання вибухає з його грудей гаряча кров.

Звідки взялася ця пісня, коли війни ще й не чутно, коли стрільці ще не залягають в окопи, коли ще нема смертей? Що це – тривожне передбачення чи закляття, щоб такого не сталося?

"Січовики" й "соколи" вже перейшли місто й зупиняються перед Спортовим будинком в Українському городі, колони тануть, розпливаються, залишаються тільки ті учасники походу, які придбали квитки на комерс. Євген і Роман квитків не мають, але ж їх запросила панна Олена, й вони вірно чекатимуть на товаришку, чей уже два роки разом вчаться в університеті – хлопці на правничому факультеті, Олена на філософії; два роки товаришують хлопці з Оленою Степанівною – а кохання прийшло тільки вчора, думає Роман, й мугичиться йому пісня: "Щойно вчора її пізнав, нині вже кохання прийшло…"

Не довго чекали: троє дівчат з жіночої чоти, мов зграйка ластівок прилетіли, й представила своїх колежанок Олена:

"Це мої подруги від серця: мужатка Ольга Басараб, тож не дуже заглядайтеся на неї, і ще вільна – панна на виданні Марійка Бачинська. Знайомтеся, дівчата, ці хлопці-молодці теж мої друзі: Євген Коновалець і Роман Дашкевич… Тож ходімо, кавалери, столик замовлений". – І відважно, як справжня наречена, взяла Романа під руку.

"І мене візьміть до свого гурту, я ж сам, як сирота, з квитком у руці", – почувся позаду чийсь голос.

Оглянулися.

"Господи, та це ж Безрідний! – сплеснув у долоні Євген. – Ну, певне, що так, ходи з нами, Максиме… Дівчата, прийміть до компанії нашого приятеля – теж правника".

…Запала тиха травнева ніч над горами; верхи Кливи й Маківки ніби вивищилися, виросли й вихопилися зі смерку до зоряного неба; із зеленого бездоння ізвору потягло свіжою прохолодою, від якої всяк у землю гіркий запах згарищ; десь там, у глибокому проваллі, мирно тече потічок, наповнюючи перламутровим жебонінням загуслу тишу; сивий туман глушить вуха і вселяє в душу поручника Дашкевича благословенний спокій, відокремивши вояка від світу, в якому чатує смерть, ніде й ніщо не нагадує про фронт, що затаївся на протилежних схилах завмерлих у бойовій поготівлі найвищих верхів Бескидів.

А втім, заціпенілу гірську тишу таки пронизує давка тривога, й Роман, відчуваючи її дотик, ховається у мрійливий спогад: дзюрчання струмка в глибині ізвору обертається солодкою мелодією незабутньої пісні: у нічній окремішності, серед сповнених непевністю гірських обширів, поручник тихо, в унісон з гомоном потічка, наспівує: "Ой там у Львові музика грає, танець жваво йде, дівочі очі, мов зорі, сяють, Любка всіх вперед веде… – а флейти захлинаються, гудуть гобої, дзвенять струни цимбалів, крає душу скрипка й сопілка виливає вологий звук… – і усміхається чарівно, і хилить голову на грудь, а дансер шепче, дансер просить: кохана, не забудь…"

Чи то було, чи мариться?.. Незмірно далеко від розритих окопів гомонить стихаючи залюднений Стрийський парк – так далеко, гейби у нереальності; а Спортовий зал двигтить музикою, накостюмований гетьман "січовиків" Кирило Трильовський владним жестом зупиняє

музикантів і починає виголошувати тост на честь пробудженої України в обіймах доброї матінки Австрії; він говорить довго і ніяк не може зупинитися – згадує козацьку славу й подвиги запорожців, які ось нині воскресли, і батько наш, найясніший цісар Франц-Йосиф, уже дав дозвіл на створення українського легіону в складі австро-угорської армії, а ми присягнемо йому на вірність, і він поведе нас на переможну битву з москалями…

За столиком біля вікна сидять шестеро друзів. Сувора Ольга Басараб слухає вірнопідданську промову Трильовського зі стиснутими до білоти губами; Роман Дашкевич ловить слова промовця й невизначено похитує головою – мовляв, для початку цього досить, при тому не відводить закоханого погляду від Олени Степанівни; Євген Коновалець сидить незворушно, обличчя в нього непроникне, злегка відстовбурченим лівим вухом вловлює зміст мовленого і важить вартість слів Трильовського; панна Марія Бачинська й панна Олена пошепки про щось перемовляються, а Максим Безрідний не втримується і вголос кидає репліку:

"Козаки стали кобзарями, а опришки – лірниками і замість бойових гімнів заскиглили жебранки. Таке наше майбутнє військо. А реґіментарями стають каліки перехожі з добрим серцем…" Максим недбало кивнув рукою вбік Трильовського.

Олена осудливо глянула на Максима:

"Не треба бути крайнім максималістом у крайньому песимізмі, це шкідливо, колего… Я, розуміється, ніколи не співала жебранок, мені імпонують гімни, проте я переконана, що вся нація не повинна ставати в одну бойову колону. І якщо хтось обирає для себе роль лірника чи кобзаря, то воно не так уже й зле: без піснярів не обходиться жодне військо. А реґіментарів ми самі собі виберемо, пане-товаришу, може, навіть і Трильовського: як-не-як, а дух у нього бойовий".

"Мені подобається ваш оптимізм, – посміхнувся Максим. – Але чи не могли б ми для зручності перейти на "ти"?"

"З охотою! – підняла Олена келих. – Вип'ємо на брудершафт… однак без поцілунків. Будьмо!"

Усі цокнулися, крім Ольги.

"Вибачте, але я не вмію звертатися на "ти", – сказала, і її стиснуті губи порожевіли, а суворе обличчя злагіднішало. – А щодо вождів… Чому б і не з калік перехожих? Звідки ми знаємо, в якому прошарку нашої нації таяться лідери? Чей Шевченко, якби не потрапив до Енгельґардта козачком, то б довіку пастухом залишився. Та й не конче, зрештою, вождем повинен стати конформіст з доброго дому, в гетьманському жупані. Ми ще нині нічого не знаємо, може, й серед нас вже є майбутній лідер, і не важливо, у штанях чи в спідниці".

"То правда, – промовив Євген. – То правда. Ми не знаємо, в кому затаївся новітній Дон Кіхот. Іноді творчі сили несподівано вихоплюються вгору і спадають долі, немов могутні метеори".

"Які зазвичай гаснуть у морі нашої дрімоти", – додала Марія.

"Не завжди, не завжди, – зблиснув холодок в очах Євгена. – Роками здавалося, що Мазепа потонув у піддансько дрімоті, а став творцем національної ідеї…"

"Ти згадав, Євгене, Дон Кіхота, – заговорив Роман. – Але ж його пориви були марні".

"Тому, що він тягнув за собою в лицарські походи приземленого плебея Санчо Пансу і зрісся з ним в єдине ціле. А Санчо оберігав свій ситий спокій ціною рабства", – сказала Ольга.

"Наше завдання – змінити плебеїв на воїнів", – промовив Євген.

"Для цього мусить статися вибух сорому за своє плебейство. Як у Франковому "Мойсеї": "Із номадів лінивих ця мить героїв сотворить", – резюмував Максим. – Та я почув у нашій розмові приховану тенденцію до глорифікації гречкосіїв, ідеалом яких є борщ і каша, а не свобода".

"Але ж ту гречку, той борщ і кашу спочатку мусимо спожити, і аж тоді матимемо силу ширяти думками в піднебесних висотах, – пожвавився стриманий Євген. – Сервантес тому і став безсмертним, що поєднав у єдине ціле лицарські пориви Дон Кіхота і шлункові потреби Санчо Панси. Щоб військо втрималося на лінії фронту, мусять позаду йти тиловики з польовими кухнями".

"Можливо, й так, – тихо проказала Ольга, помітно знизивши свій максималістський запал. – А мені сподобався ваш вислів, пане Максиме, про вибух сорому.

Він мусить нарешті пролунати. Я, звичайно, не відкидаю потреби в гречці й борщі: голодна людина не здатна ні до битви, ні до любові… Але в мент вибуху сорому ми мусили б передовсім подбати, щоб у душах збайдужілих онуків спочатку прокинувся не інстинкт голоду, а волелюбний дух Святослава, Кривоноса, Ґонти… Бо якщо ні, то нинішній наш Здвиг із задуманого Трильовським і Боберським сигналу до битви залишиться в пам'яті нащадків дешевою опереткою, а може, ніхто про неї і не згадає…"

Трильовський нарешті закінчив свій предовгий тост, на сцену вийшли артисти театру "Руської Бесіди", стали позаду музикантів, а тоді вдарила музика і пролунала пісня. Роман запросив панну Олену на вальс, і кружляли вони, закохані, наспівуючи за артистами новий романс, і шептав Роман у вушко дівчині: "Кохана, не забудь…"

І, мабуть, не мав би той вальс кінця, та сталося таке, чого ніхто не сподівався… До Спортової зали примчала намісницька карета. Трильовському й Боберському дали про це знати, й вони вибігли привітати графа Коритовського, який пообіцяв прибути на комерс. З карети вихилився намісник Галичини, щось упівголоса сказав Трильовському, рвонула четвірка коней – намісницький повіз покотився Стрийським гостинцем. Гетьман "січовиків" улетів до зали блідий і розгублений, він зняв мазепинську шапку, зупинив забаву й оголосив страшну новину:

"Пані й панове, прошу розходитися по домах й чекати розпорядження влади. У Сараєво вбито спадкоємця престолу Франца-Фердинанда! Найясніший наш цісар оголошує Сербії війну…"

… "Накрила нічка та й тихесенько земленьку кругом…" – наспівує в думці Роман; спершись на "верндля", він ще відчував дотик гарячої голівки дівчини до своїх грудей і чув її шепіт серед галасу розтривожених людей у Спортовій залі: "Я ніколи не забуду тебе, Романку. Ніколи".

Світало. Побагровів над Зелемінню край неба й освітив силует вартового: там, при окопі на долині, стоїть поручник молодий, йому щохвилі виринає зітхання із грудей…

Спи, дівчино, сни, кохана,

Злоті мрії-сни,

І про мене, голубонько,

Не забудь, спімни…

Чи було це, чи мариться?.. І враз передсвітанкову тишу протинає навіжений крик на Кливі: ура-урра-урра! Роман бачить, як з гори

збігають, скочуються, рвуться вперед зі штиками москалі, добігають до потічка і повзуть уверх схилом Маківки; тоді вихоплюються з окопів усусуси і теж з примкнутими багнетами біжать назустріч ворогові; ніхто не боїться, сила страху породжує у вояків відвагу й штовхає їх в обійми смерті; бряжчить метал, схрещуються сталеві ножі, і аж тоді прокочується ізвором лемент проколених наскрізь штиками й багнетами людей; вояки біжать з обох боків назустріч одні одним, вони вбивають і не знають за віщо – божевільна влада війни наказує чинити смерть; ворогуючі воїни змішуються в шаленому клубку ненависті, причини якої теж не знають – відає про це тільки вища сила війни. "Матінко, рятуй! Матінко, рятуй!" – хтось там розпачливо кричить, падає й замовкає; поручник Дашкевич припадає до землі, заряджає "верндля", стріляє навмання, не прицілюючись, він не має права покидати бруствер окопа, мусить вистояти або загинути на посту, та бачить, що москалі під навальним натиском стрільців відступають назад, вже усусуси виповзають на Кливу, сірі стрілецькі однострої обліпили протилежний схил ізвору; тоді піднімається Роман і біжить услід за побратимами… Та —

Ударив гранат, мов грім гримучий.

Землю розгорнув.

Збудив окопи ще й ліс дрімучий

І ставок, що вже заснув…

— обпікає синє полум'я Романове обличчя, він глухне й падає долі; ще мить усвідомлює, що живе і повзе вперед, під животом мокро й тепло, кров багрянить траву, він все це ще відчуває, та раптом гасне світ…

Та при окопі на долині

Лежить поручник молодий,

Йому потічком випливає

Червона кров з грудей…

Усе це відбувається достоту так, як у пісні, складеній тоді, коли війни ще не було; поручник Дашкевич чує ніжну мелодію й діймають його свідомість слова: "Спи, дівчино, сни, кохана…", а далі він пливе у піднебессі, бачить над собою тільки синє небо й чує чиюсь мову: "Живий, ще дихає…"; а катафалк, мов колісниця Фаетона, мчить попід небесами й досягає Господніх чертогів…

І знов затихло все довкола.

Заснув струмок, затих і ліс,

Лиш тихий вітер по долині

Ридання тихі ніс…

Розділ третій

Відновлена фреска

(Із Михайловых записок)

Усе, про що буду розповідати, відновилося в моїй пам'яті так, як то буває іноді під час реставрації собору: відвалюється частина тиньку – й перед реставраторами відкриваються зовсім незнані або добре забуті записи, зображення святих чи то історичних осіб…

Й було у мене видіння уві сні. Нібито раптом хтось зірвав завісу, що досі заслоняла мій край, і я побачив до найменших деталей усю Україну, так можна уявити собі великий материк, позначений умовними лініями на мапі, а ще краще – намальований барвистими мазками на декораціях, що експонуються у Львівському оперному театрі, на яких у стократ зменшеному вигляді постає вся моя земля з містами й селами, соборами й озерами, ріками й лісами, – й важко мені збагнути, як зуміла рука Майстра вмістити весь наш край на полотні, не розгубивши ні барв, ні світла, ані тіней.

Таке видіння трапляється тільки раз у житті, та й то не кожному. Із незнайомих гірських тіснин, безнадійно там заблудившись, я вибрався нарешті на биту дорогу, яка підвела мене до прямовисної стіни з видовбаними у ній східцями: тільки зіп'явшись ними вгору, я зміг би вибратися з цього дна, де не було жодних ознак життя, з космічного потойбіччя – диких гір, глибоких ущелин, запаморочливих западин із відблисками холодного мертвоводдя на їхньому дні. Мені страшно було спинатися прямовисною скелею, але ж у бездонній височині над нею голубіло живе небо, й долинали з-за кам'яної затули людські голоси, щебетання птахів, віддалений гул дзвонів – вони заманювали мене, і я, незважаючи на страх перед висотою, на ревматичне тремтіння в ногах і у всьому тілі, таки видряпався до гребеня скали, судомно схопився за гзимс, перехилився через гладкий гранітний пруг і побачив…

Переді мною розіслалася широка й безкрая рівнина, а на ній села, вивершені банями церков, і міста з вежами й фабричними димарями; над благословенним світом опустилося шатро блідо-зеленого неба без жодної хмаринки; весь край потонув у зелені і яблуневому цвіту, в садах лящали солов'ї, а густі ліси проколював любовний крик зозуль, по лівому краю круговиду текла синьовода ріка, й далекі гори спочивали в сизому тумані.

Чий це край за скалою – моїх предків чи онуків? І що довше я до нього приглядався, то більше впевнювався, що він таки мій, перехрещений тисячолітніми дорогами, а від шляхів увсебіч бігли

свіжопротоптані стежки та путівці, і я в страху, що це видіння може в одну мить зникнути, напружив зір, щоб віднайти серед плетива старих доріг свою забуту стежину – мусить вона десь звиватися, якщо переді мною постала вся Україна; шукаючи її, я перевів погляд на лівий край круговиду, розділений синьою биндою Дністра, й побачив сільську хату під солом'яною стріхою, а тоді з глибин пам'яті зринуло призабуте, однак таке рідне обійстя мого прадіда в Підбужі, до якого я ще малим хлопцем ходив зі своїм дідом Максимом на мед: того меду золоті бджоли наношували мені цілу миску, і я ним об'їдався, мало пупцем не текло; а обличчя прадіда не пам'ятаю, тільки тямлю, що мав він довгу сиву бороду і добрі очі, однак рідний він для мене залишився з розповідей діда Максима. Отож неначе упав зі стіни собору тиньк – і я бачу фреску життя мого роду, чую прадавні живі голоси й навічно вбираю в себе красу того видіння, щоб розглядати його, вивчати й любити, а коли промине сон, оживити на папері маленьку клітину великого організму моєї батьківщини.

Мій прадід Пантела Безрідний водно казав прабабці, набагато молодшій за нього: як умру, не будь сама, виходь заміж за нашого наймита – він ще парубок, а вже ґазда.

Цей пошанує мою господарку… Бо що тобі з Максима: пішов у політику – й нема ґазди.

А Максим до господарки зовсім не надавався. Як лиш вихопився із сільської школи в Підбужі, то ніхто не мав сили дома його втримати: набравши в наплечник харчу, подався до Львова і аж за кілька років обізвався – коли закінчив гімназію і вступив до університету на правничий факультет…

Максим Безрідний навчався в Академічній гімназії; він, як і більшість сільських хлопців, значно поступався ерудицією перед міськими ровесниками, й, мабуть, тому його проймала хвороблива жадоба до знань, що межувала з болісною заздрістю; хлопець невтомно працював у бібліотеці над книгами, зубрив латину і греку, читав античних

драматургів та філософів європейського класицизму й, незважаючи на те, що займався ще й репетиторством, заробляючи собі на прожиток, вибився у "форцугісти": на колоквіумах отримував лише найвищі оцінки.

Проте ці успіхи не могли піднести його до рівня тогочасної учнівської еліти – заангажованих політикою старшокласників, залучених до легальних і таємних гуртків, до української правиці, яка в дні Шевченківських свят насмілювалася вирушати в походи через місто із синьо-жовтими прапорами, спортовців, котрі, дбаючи про здоровий дух у здоровому тілі, відвідували руханкову залу на вулиці Руській; сміливці із Січового союзу і "Сокола-батька" виходили на Високий Замок і Кайзервальд на військові вправи, а в підвалах на Варшавській училися стріляти із роздобутих хто зна й де "верндлів"; по неділях просвітяни відправлялися на села читати реферати з історії України й організовувати фестини на толоках; інші влаштовували зустрічі з поетами Василем Пачовським, Петром Бірманським, навіть з Іваном Франком у Народному домі, і були в майже товариських стосунках із улюбленою поетесою Костянтиною Малицькою, пісня якої "Чом, чом, земле моя" звучала у всіх на устах, – не знав Максим цього всього, як і того, що у львівському університеті точиться непримиренна боротьба із вшехполяками за викладання українською мовою; і в такому невіданні він перебував доти, доки не сталося у Львові велике лихо: у сутичці з поляками в університетських коридорах був убитий з револьвера український студент.

…У ніч перед 1 липня 1910 року студент права Адам Коцко зібрав удосвіта близько трьохсот товаришів біля університету. На їхню вимогу педель на диво слухняно відімкнув браму, студенти зайняли Третій зал і розпочали віче: вони не покинуть університетських стін доти, доки уряд не задовольнить їхніх вимог – урівноправнення студентів усіх національностей. О восьмій годині з кав'ярні Шнайдера вибігли вшехпольські боївкарі, увірвалися на перший поверх університету й забарикадували столами сходову клітку. Крізь вікно Коцко побачив, як з вулиць Миколая й Мохнацького виходять, оточуючи університет, поліцаї з оголеними шаблями й карабінами з примкнутими багнетами. Він

зрозумів, що міська влада разом із вшехполяками давно підготувалася до їхнього виступу, що вони в пастці. Скомандував "До виходу!" й перший збіг сходами вниз. Почувся одинокий постріл. Роз'юшені бунтарі навалилися на барикади, розсуваючи й ламаючи столи, а тоді затріскотіли карабіни. І всі побачили: біля поруччя лежав навзнак Адам Коцко, з його чола стікала до уст цівка крові. З вулиці Фредра вихопилася порятункова карета, санітари винесли тіло вбитого, а коли порятункова карета від'їхала, поліцаї почали виводити українських студентів, накладали на руки кайданки, заштовхували у фіакри й відвозили до тюрми на вулицю Баторого, де на заарештованих студентів чекали заздалегідь підготовані камери.

Відспівували Адама Коцка в каплиці анатомічного інституту. На похорон з'їхалося з усієї Галичини понад двадцять тисяч люду, уряд привів у бойову готовність військо: стягнув до міста загони жандармерії, побоюючись революційного спалаху; Пекарська вулиця й брами Личаківського цвинтаря зачорніли жалобними прапорами; лив грозовий дощ, труна з червоною китайкою попливла над головами людей...

Домовина похитується, уже й молодомузівці підставили під неї свої плечі: Яцків, Пачовський, Карманський, Людкевич. Дощ ллє, теплі струмки стікають з віка на плечі побратимів. Максим іде за домовиною поруч із двома старшокласниками, прізвищ яких не пам'ятає; вони готові змінити молодомузівців, і Максим теж підставить плече; і вже несуть вони домовину, Максим ступає з лівого боку труни слідом за старшими гімназистами, потім міняє їх нова четвірка, хлопці вже йдуть утрьох поруч, ніби давні знайомі, залишилося тільки назвати свої прізвища, і вони, не змовляючись, представляються один одному: Дашкевич, Коновалець, Безрідний; а поруч з ними окремішньо йде сутулий старий чоловік з рідким рудим волоссям, в нього руки закладені за спину, й чомусь він не витирає долонями обличчя, по якому стікає дощова вода, дзюрчить цівкою з носа, та ось підступає до нього молода жінка, виймає з торбинки хустинку й витирає старому обличчя, він дякує і йде далі, не виймаючи рук із-за спини, й шепоче Коновалець до Максима:

"Це Франко".

Максим аж стрепенувся: Господи, а він думав – гігант, велетень... І як у цьому змізернілому тілі вміщається такий могутній дух?! Та невже це сам Франко?! Але ж таки він – у нього руки спаралізовані, він навіть не може витерти свого обличчя, та ось милосердна самаритянка допомогла йому; а чи відіб'ється на її хустці нерукотворний образ Поета? На хустині, може, й не відіб'ється, але в серці – напевно... І в моєму серці теж, думає Максим, він відчуває, він знає, що його нові знайомі теж про це саме думають; усіх трьох нині міцно з'єднує постать українського Мойсея, облагороднює, благословить, і вже вони всі троє знають наперед, що віднині завжди будуть нерозлучні духом, і каже Коновалець до Безрідного:

"Чому я тебе ніколи не бачив на наших зібраннях у будинку "Сокола-батька" на Руській? Тобі не цікаво?"

"Я навіть не можу відповісти, цікаво чи ні, я ж там ще не бував і не знаю..." – знітився Максим.

"То приходь і дізнаєшся, нині не можна бути лише книжковою міллю..."

"Але ж знання..."

"Там теж отримаєш знання. Трохи інші, але вельми потрібні на сьогодні. А латина і грека нікуди від тебе не втечуть".

Максим промовчав.

"Ми будемо раді, якщо ти приходитимеш, – мовив по хвилі Дашкевич. – Не будь байдужий – перша кров уже пролилася".

…Із села Зашкова, що біля Жовкви, Євген доїжджав потягом, який приходив на львівський двірець перед початком занять у гімназії, а під вечір вертався тією самою льокайкою, що сонно тягнулася за стефензонівським паровозом; перетинаючи поля, ліси й переліски, вона тяжко пихтіла і голосно висвистувала, ніби давала знати управителеві чотирикласної зашківської школи панові Михайлові Коновальцю і його дружині пані Марії, що їхній найстарший син вертається додому.

Тоді молодші Євгенові брати Мирон і Стефко стрімголов бігли на станцію, перескакуючи Думний потічок й полохаючи на левадах лелек, які заснували в Зашкові свою колонію і гніздилися майже на кожній стрісі; хлопці повисали в улюбленого брата на шиї, не поминаючи теж його вірного товариша Романа Дашкевича, який деколи вибирався до Євгена на ніч і вважався в родині Коновальців за свого… Цього ж суботнього надвечір'я приїхало їх аж троє, тож Євген, коли всі зайшли до хати, представив третього своїй родині:

"Це Максим Безрідний, наш новий колега".

Євген втішався цілковитим довір'ям своїх батьків, вони ні про що його не випитували, знаючи, що він чинить завжди розважно – беручи участь у підпільних товариствах чи то в організації "Просвіта" в Зашкові… Та незалежність найстаршого сина все ж таки турбувала батьків: незважаючи на шанобливе ставлення до батьків, Євген створив для себе свій, ним самим осмислений світ, в якому ховався від родини і від людей, немов у мушлю; він удосконалював свої знання і світогляд теж самотужки, а поради батьків і настанови улюблених учителів Івана Боберського та Іллі Кокорудза були тільки контролем його власної позиції. Євген при тому ніколи не вивищував себе над товаришами, проте примушував їх своїм логічним мисленням, категоричністю, а ще зовнішнім елегантним виглядом рахуватися з його думкою й мимоволі йому підпорядковуватися, тож зовсім спонтанно піддався Євгеновому авторитету його побратим Роман Дашкевич, а нового приятеля Максима Безрідного з першого дня знайомства цілком поглинула Коновальцева харизма.

Максим не пропускав сходин Українського студентського союзу в будинку "Сокола-батька" на Руській, згодом Євген запропонував йому вступити до таємного гуртка "Мазепинський курс мілітарний", який збирався в Зашкові. Цього разу вони приїхали втрьох, й на них в селі вже чекали студентки університету Ольга Левицька, Марійка Бачинська й Олена Степанівна, а також поетеса Костянтина Малицька, яка займалася збором пожертв на майбутній стрілецький легіон. Цієї неділі під прикриттям зашківського фестину в домі вчителя Коновальця мало відбутися засідання таємного гуртка.

Після служби Божої до камінного хреста, поставленого на висипаному пагорбі посередині толоки в пам'ять знесення панщини, вирушили зашківські стрільці з дерев'яними макетами карабінів "на плече", синьо-жовті прапори замаяли над головами громади, що заповнила майдан з краю в край, розлопотілі на вітрі знамена з'єднали голубе літнє небо з жовтоколоссям достиглих пшеничних нив, що потягнулися від толоки до крайнеба; стрільці розбіглися в розстрільну й під командою четаря Івана Чмоли злагоджено виконували військові вправи: "на плече! спочинь! до бою!"; духовий оркестр грав стрілецький гімн "Гей, там, на горі, Січ іде!"; дівчата в барвистих корсетах й віночках вийшли від хреста до народу з короваєм, вони низько вклонялися й співали пісню Костянтини Малицької "Чом, чом, земле моя, так люба ти мені?"; авторка пісні стояла серед молодших подруг, які приїхали разом з нею на зашківський фестин, на її обличчі світилася втіха за сільських парубків, які в стрілецьких одностроях виглядали, немов справжнє військо, й за дівчат, що співали її пісню; поруч з Малицькою стояв невисокий засмаглий чоловік зі смоляним неслухняним чубом і втопленими глибоко під чоло пронизливими очима, від чого його погляд здавався суворим, аж демонічним; до незнайомого пильно придивлялися Олена, Ольга і Марійка, а Євген з Романом мовчки запитували один одного – хто це? Втім, вони могли бути спокійні, якщо на зашківське свято цей гість прийшов у товаристві пані Малицької; по обидва боки майдану стояли двоє поліцаїв з опущеними під шию ремінцями кашкетів – це свідчило, що зараз виконують службові обов'язки; вони ліниво споглядали кольористий натовп і смоктали

цигарки; школярі біля хреста декламували "Розриту могилу" Шевченка та "Великі роковини" Франка; учитель співів Михайло Гайворонський вилаштував біля пагорба хор, й на закінчення фестину пролунав гімн "Ще не вмерла Україна"; тоді мертво стихло на майдані, й стояли на "струнко" стрільці, приклавши долоні до мазепинок; один поліцай теж приклав два пальці до дашка, а другий, що стояв на протилежному краю майдана, далі смалив цигарку й зневажливо цвиркав слиною крізь зуби; до нього підступив четар Іван Чмола, змахнув долонею біля обличчя поліцая, вибивши з його губів цигарку, гаркнув: "На гімн стояти струнко!"; люд занімів, чекаючи сутолоки, проте поліцай під гнівним поглядом Чмоли весь знітився, потім виструнчився, приклав долоню до кашкета…

Таємний гурток "Мазепинський курс мілітарний" засідав увечері в кабінеті вчителя Михайла Коновальця при завішаних вікнах. Пані Малицька аж тепер представила незнайомого гостя.

"Шановне панство, мені здається, що наші нинішні сходини матимуть дещо організаційний характер… Ми не маємо ні своєї преси, ані речника, ніхто нас не чує, то я зважилася листовно запросити до Львова з Петербурга – там давно вже утворився український осередок, і ви напевне знайомі з політичними статтями Симона Петлюри і Дмитра Донцова. Один з Полтавщини, другий з Мелітополя… Отже, я представляю вам пана Донцова, який згоден співпрацювати з нами, і хай вас не бентежить його російське прізвище, мали ж ми вже свого Костомарова і свого Драгоманова… Пан Дмитро даватиме світові знати про нас, а ви проймітеся до нього довірою…"

Гість стримано кивнув головою. Мав він суворий мефістофельський вигляд – здавалося, непроникна маска приросла до його обличчя; однак у той мент, коли він спіймав очима вродливий вигляд Марійки Бачинської, погляд його степлів, та це тривало тільки мить. Донцов заговорив, й тон його мови звучав аж до відразливості авторитарно, з домішкою скепсису: могло здатися, що він на когось розсерджений і ось насилу тамує роздратування й нехіть.

"Я захоплений, – сказав гість, – досконалою організацією вашого фестину, пане Євгене, ви ніби намагалися створити в Залікові прообраз майбутньої України. Але… Тональність вашого свята здалася мені надто оптимістичною: майбутню Україну пройматимуть, я в цьому впевнений, не такі яскраві кольори – вони будуть чорні й криваві… А тому варто вам назавше позбутися сентиментальності і замість лебедіти "Чом, чом, земле моя…" – хоч зрідка прокричати "Не пора москалеві й ляхові служить!" Не гнівайтеся на мене, пані Малицька".

"Не думаю, що на фестин треба було виводити дівчат у тернових вінках", – холодно відказав Євген.

Донцов ніби не почув репліки Коновальця й продовжував викладати свою думку про фестин, однак трохи знизив авторитарний тон своєї мови.

"Проте ваше свято відзначилося значущою деталлю, яка таїть у собі певну оптимістичну перспективу, – сказав. – Те, що поліцай не надів брансолетів на руки четареві й послухався його, без сумніву, засвідчує: австрійська імперія всередині уже струхлявіла, хоч зовні виглядає досить потужною. Тож для того, щоб її розвалити, не треба буде прикладати надмірних зусиль…"

"А навіщо її розвалювати? – промовив Роман. – Чи не краще спертися на неї й стати лицем до найтяжчого нашого ворога – Москви?"

Донцов якийсь час проймав Дашкевича карим поглядом, ніби гіпнотизував, й по хвилі заговорив саркастично:

"Ох ви, галицькі австрофіли!.. Та якщо в майбутній війні, яка неминуче нагряне, будемо спиратися на чужу силу, як це робили наш гетьмани, то й програємо – як Хмельницький, Дорошенко і Мазепа… Мусимо викувати власну міць. – І тут Донцов розвів руками. – Але ж її не спородять травоїди, ми повинні стати, як наші вороги, хижаками!"

"Який ви лютий!" – вигукнула Олена.

"А чому ми не маємо бути лютими? – втрутилася в розмову Ольга. Невже неволя нас так розманіжила, як добра мати свого пестунчика? Але ж то не мати, а люта мачуха – скільки ми вже натерпілися від її ласки?"

"Однак і далі цілуємо їй руки, коли вона втомлюється шмагати нас різкою й подає бублика, – підхопив Донцов. – А як ми вміємо протестувати, тільки послухайте… У Лук'янівській тюрмі, де мені довелося двічі "гостювати", солдати розстрілювали на подвір'ї в'язнів, які насмілилися оголосити голодування. І що ви думаєте, двоє хохлів у моїй камері вельми голосно, щоб почули тюремники й злякалися їхньої відваги, затягли тужливо: "Ой, не шуми, луже, зелений байраче, не плач, не журися, молодий козаче". Ось який наш протест. А москалі на їхньому місці напевне затягли б "Славноє море, священний Байкал!". Мої дорогі, я згоден співпрацювати з вами й популяризувати ваш політичний досвід у пресі, та лише за тієї умови, що ваш таємний гурток насправді стане мілітарним".

"Яку програму запропонуєте нам?" – спитала пані Малицька.

"Наша програма одна: боротьба з Росією, яка поневолила три чверті наших земель. Звичайно, ми спочатку таки мусимо спертися на Австрію, яка для нас є меншим злом. Трильовський упевнений, що цісар раніше чи пізніше дасть дозвіл на створення українського легіону, й нам треба з цього скористатися. Бо ж фатальна московська тройка жене стрімголов, і в жаху перед нею розступаються народи. Але ж мусить, нарешті, хтось її перейняти, щоб урятувати світову цивілізацію. Це може зробити Україна, а передовсім Галичина – нестравний шматок для московського черева".

"Сказав же міністр внутрішніх справ Росії Петро Дурнов, – перепинив Євген невтримну мову Донцова, все ж підтримуючи його думку: – "Лише

божевільний може хотіти приєднати Галіцію до Росії: хто завоює Галіцію, той втратить імперію".

"Тим не менше москалі насамперед, як лиш розпочнеться війна, посягнуть по цей нестравний для них шматок, не підозрюючи того, що він розвалить, розчленує ізсередини обидві імперії. Ви це добре усвідомте собі, Євгене. – Донцов пильно глянув на Коновальця, наче в думці зважував його можливості. – А тоді Велика Україна й Галичина спільно займуть свій плац на землі".

"Дякую вам за ці слова, пане Донцов, – промовив Євген. – Ви в цю хвилину задекларували ідею соборності України, а в цьому запорука нашої свободи… Й міг це зробити тільки наддніпрянець, який добре знає приховану потенцію українського Сходу й бачить національно свідому силу Заходу. Ця ідея має перерости в нашу ідеологію. А скажіть, що нам найбільше загрожує?"

"Що найбільше нам загрожує? – перепитав Донцов, ніби здивувався, що ці молоді люди самі не можуть знайти відповіді на таке просте питання. – Смертельно небезпечною для нас є концепція "капусти головатої" – спокійно, вигідно й вегетативно існувати і вважати абсолютом їжу, забави та гроші".

"І ви цю мерзоту адресуєте нам?" – спалахнула Олена, й Роман замилувався розіскреним обличчям дівчини, ніби вперше її побачив. – Хіба є для цього якісь підстави?"

"Я не звинувачую вас, а тільки застерігаю", – відказав Донцов.

Коли пані Коновальцева запросила гостей до вечері, Олена упівголоса промовила до Марійки:

"А він нестерпний!"

"Він справжній", – відказала Марійка, й загадкова усмішка пробігла по її устах.

…Мій дід Максим Безрідний водно говорив мені: "Михаиле, час такий, що не всі втримуються при житті, ось уже й батька твого немає – підірвав себе гранатою, я вернувся із заслання знищений, здоров'ям кволий – дні мої полічені, а совєтська тюрма не вічна, і ти вийдеш на передній край. Та хоч би що з тобою трапилося, як тільки залишишся живий, маєш розповісти на письмі про страду трьох наших поколінь у боротьбі за самостійну Україну".

…Війна при всій очікуваності вибухла начебто несподівано – так іноді бідкаються люди, що зима застала їх неготовими, хоч кожен знає, що вона мусить настати. Й діткнула всіх перша світова бойня.

Товариство "мазепинців" відразу після оголошення війни записалося в усусуси, хоч і не всіх добровольців прийняли до легіону на комісії в Стрию. Євгена й Романа мобілізували до 19-го полку інфантерії й послали на ліве крило фронту в Бескидах під команду генерала Гофмана. Ольга Левицька в перші дні війни овдовіла: її муж Дмитро Басараб загинув у боях на Маківці; Марійка Бачинська виїхала до Берліна й працювала там в Українському пресовому бюро, яке очолив Дмитро Донцов; Олена Степанівна, незважаючи на заборону батьків, записалася в жіночу стрілецьку чоту, яка під Болеховом потрапила в оточення і здалася в російський полон – це трапилося за день до того, як її судженого Романа Дашкевича, пораненого осколком у груди, відправили до віденського лазарету; Євген Коновалець і Максим Безрідний не повернулися з виправи – всю двадцятку взяли в полон москалі біля Тухлі.

Намагаюся обережно знімати тиньк часу зі старої фрески – й постають переді мною живі.

Розділ четвертий

Батько і син

За наметом клекотів Майдан: змішалися на ньому в єдиний гул співи, музика, голоси промовців, і щораз більше переважали вигуки та скандування; в багатотисячному натовпі, немов у грозовій хмарі, густо й тужавіло зловісне рокотання, що загрожувало розрядитися нищівним градом бунту; пориви людської люті, стримувані страхом перед катастрофою, загусали до стану плазми, і досить було однієї необачної іскри, щоб закрутило столичне небо спустошливе торнадо.

Порошив сухий сніг, притрушував холодною піною марево гніву; я відхилив дверну пілку намету й у присмерку побачив розгойдане море голів на площі; людська хвиля хилиталася, готова вийти з берегів – і мене пройняло змішане почуття тривоги, втіхи й гордості… І тут мені згадалися колишні слова зневіри мого приятеля Михайла, котрий, як і я, невідривно вдивлявся у натовп на безкраїй площі й, можливо, переоцінював давні свої постулати, які пригнули його до землі, коли над нашим світом, немов осіння шарга, зависла байдужість і втома: "Ці вже не вийдуть на арену, це травоїди, як говорив Донцов". І, бажаючи, щоб він і далі не відмахувався від моїх докорів легковажною притчею про песимістів і оптимістів, а щиро розкаявся за зневіру, сказав я йому, затруюючи свої слова краплею гіркоти:

"То ти вже переконався, що наш народ не бидло, маловіре?"

Михайло затулив пілку намету, повернувся до мене, примарне світло маловольтової лампочки впало на його обличчя, й не побачив я на ньому й тіні образи, ані розкаяння за свою колишню слабкість; він заговорив, як мені здалося, не так до мене, як до себе самого:

"Я навіть найпосліднішим невдах ніколи не вважав бидлом, брате. Кожен, хто живе на нашій землі, є людиною зі своїм цензом духовності й світогляду. Але якби всі громадяни об'єдналися в єдину силу, що важко

собі уявити в Україні, – навіть тоді залишилися б із тавром рабів на чолах…"

На цю інвективу він, видко, чекав моїх заперечень й помовчав, та я думав так само. Цього Михайло не відчув, і тому взявся обґрунтовувати свої міркування:

"Імперії, брате, неминуче гинуть, однак полишають на землі інфраструктуру, яку вчорашні невільники не вміють перебудувати до нових потреб і не мають теж сили здерти з лобів рабське тавро… На жаль. І я, який у неволі не боявся ні ізоляторів, ані психушок, залажу нині у свою шкаралупу, ховаючись від омріяної дійсності, й замість виходити на люди володарем становища, боязко оминаю на путівцях моєї незалежної держави ворогів, які тими путівцями ходять і нахабно не вступаються мені з дороги: слідчі, донощики, злочинці-психіатри… То чи ж я є вільним у своїй державі і чи не мають мене долати сумніви? Я хотів у нашу незалежну політику увійти не в арештантській робі, а в білих рукавичках – так думалося мені, в'язневі, який вийшов на свободу. І що побачив: нинішні політики й наміру не мають одягати на руки рукавички, а що забруднюватися я більше не хотів, то змінив спосіб своєї діяльності, яка дозволяє мені висловлювати віру й зневіру".

"І таким чином залишаєшся в білих рукавичках?" – спитав я.

Михайло довго мовчав, немов продумував сказане: чи, бува, не видумує собі самовиправдання й чи переконаний у незаперечності того, що мовив; потім глянув на свій рукопис, який лежав розгорнутий біля мене на матраці, й сказав:

"Не знаю, чи тобі цікаво те читати, але там я натуральний. А в житті трохи інакший".

"Я щойно дочитав до того місця, де ти згадуєш про смерть свого батька, – промовив я. – Не хотів би дізнаватися про це з написаного,

краще розкажи… То неправда, Михаиле, ніби на письмі автор стає натуральнішим, ніж у житті. Навпаки, кожен письменник себе додумує, створюючи свій образ таким, яким хотів би його бачити".

"Може, й так, – відказав Михайло. – Але те, що зараз тобі скажу, здається, не записав – воно аж тепер прийшло на гадку… Сталося трагічне провалля в історії нашого народу за останнє століття. Ми знаємо наших дідів і дітей якоюсь мірою. А батьків не знаємо, вони були знищені в розквіті сил: розстріляні, розірвані гранатами, ув'язнені й знищені в концтаборах, а ще налякані, розкаяні, відступлені. Хто скаже, що вони могли зробити для України? А якими стали ми без батьків, а якими стануть наші діти без дідусів? Я ж то мав незабутнього діда Максима".

Кінець травня 1938 року, розмаяний, розбуяний зеленню і цвітінням, ураз зчорнів від смерчу, що розпачливою піснею прилетів у Галичину раніше газет і радіопередач на детекторних і лампових приймачах; траурна пісня, невідомо ким умить складена, яким бардом виспівана, на яких інструментах озвучена, прорицала над полями, селами, пасовиськами, прошила, немов ядучий дим, ліси й діброви, весь край заголосив тією піснею, що випливала з уст неусвідомлено стривожених пастушків, з гуртів зажурених молодиць біля перелазів, зі сцен просвітянських читалень.

І ридма заплакала вся осиротіла галицька земля.

Прийшла вістка з Роттердаму —

Вивісили чорну фану;

Прийшла вістка із чужини:

Вбили вождя України…

У безнадії поник тоді вражений цим голосінням керівник Ходорівської повітової екзекутиви ОУН адвокат Максим Безрідний і видихнув із себе струджене зітхання, схоже на останній подих:

"Пропало все… Не встане більше Україна".

І обізвався на те Максимів син Остап, який лише на одну ніч вийшов із позаднiстрянських лісів, полишивши свою боївку, щоб принести батькові докладну звістку про вбивство Євгена Коновальця у Роттердамі:

"Неправда ваша, замохнатілі панове комбатанти: справжня війна щойно розпочнеться!"

Батько подивовано глянув на сина, й відвага юнака тривогою діткнулася його серця: відчув-бо непомильно, що невгамовна Остапова ненависть до окупантів, котрі не знали від нього милосердя й пощади, напевне погубить його, й на мить пошкодував, що ту лють він сам прищепив синові… Ще учнем Коломийської гімназії Остап Безрідний зазнав несамовитого болю, коли в тюрмі стратили Василя Біласа й Дмитра Данилишина, тоді він поклявся помститися за них, а за кілька років покинув гімназію і зник у глибокому підпіллі. За рік Остапова боївка загарцювала по всьому краю: горіли маєтки польських колоністів, пограбовано поштові заклади в Трускавці, Бібрці й Городку; безстрашний лісовий вовк Безрідний був невловимий: марно вистежувала його ватагу поліція, полишаючи в дебрях мертвими найсміливіших жандармів, які наважувалися надто глибоко проникати в тужанівські праліси.

І стих у душі Максима малодушний болісний зойк, він з гордістю дивився на сина, та все ж намагався погамувати його невтримну лють.

"Кров людська – не водиця, – сказав, понуривши голову, ніби не був упевнений, що говорить те, що думає. – Є різні способи боротьби, не

тільки війна. Є й легальні..." – і загнувся батько під пронизливим поглядом сина.

"Легальні?.. – проказав здивовано Остап, бо аж ніяк не сподівався почути від старого підпільника заклику до угодовства. – Згідно з Христовою заповіддю: підстав другу щоку, коли по одній уже отримав ляпаса! О-о, це найулюбленіша засада українського обивателя... А його так довго малацкали по пиці, що йому й сподобалося, і він почав прославляти неволю. І ви теж, тату?"

"Не маєш права так розмовляти зі мною! – скрикнув Максим, й різкий тон його мови почав набирати висоти, наче він хотів перекричати Остапа, хоч той мовчав. – Ми п'ять літ воювали, немає в Україні ні клаптика землі, не политої нашою кров'ю!"

"Але ж програли – і саме через ту облудну надію, що хтось із окупантів битиме легше. І пішов Петрушевич до Денікіна, а Петлюра до Пілсудського... Ну то хто нині легше б'є – москаль чи лях?" – цідив крізь зуби Остап, і здалося батькові, що син його ненавидить.

"А певне, що лях! – не знижував тону своєї мови Максим, намагаючись опиратися Остаповому наступові. – Таки легше нам під Польщею... В нас українці виходять на фестини з синьо-жовтими прапорами, а що зробив би москаль, якби й за Збручем так? Наші селяни на Великдень їдять білу паску, а під большевиками – трупи власних дітей... Ви хочете розвалити Польшу, а вона, як упаде, то й вас роздавить, як казав Шевченко".

"Але ж як, батьку, маємо далі чинити? – аж гейби зів'яв Остап. – Гнути шию в легшому ярмі?"

"Мусимо мати союзників у боротьбі проти большевії, щоб могли, як вибухне нова війна, на когось спертися. Це можуть бути поляки, можуть бути німці – чорта лисого запросимо спільниками, аби тільки визволити

Україну від Москви… Й така можливість неминуче настане: легенда про те, що Росія непереможна, облудна. Вона легко могла впасти і під Полтавою, і у війні з Наполеоном, і теж у Кримській і Японській війнах. Річ у тім, що Захід ніколи не бажав розвалу московської потвори і, на свою голову, захищав її, боячись Москви менше, ніж звільнених з-під її ярма народів. Тому ми мусимо заручитися в наступній війні, яка неминуче вибухне, і Польщею, і Німеччиною, і Францією…"

"Нашим вічним горем, тату, завжди була і є духовна криза провідної верстви: а може, хтось нас пожаліє. – Ця жебрацька ідеологія давно застаріла. Але ж народилася нова – радикальна, націоналістична. І перші ази в ній виписали таки ви, хоч цього як слід не усвідомлюєте. А ми, наступне покоління, допишемо її і перетворимо на чин, хай і кривавий. Ми сповідуємо заклик апостола Павла: "Коли сурми видають невиразний звук, хто стане готуватися до бою?" Тож подаємо трубний звук – з вірою в перемогу…

Перемогти більшовицьку Москву зможемо ми, батьку, – ваші діти, озброєні вами ж започаткованою ідеологією, застосувати яку для чину забракло у вас снаги…"

Михайло ніби сам із собою радився, пригадуючи розповіді діда Максима, а на Майдані, після виступу кандидата в Президенти України, стихав гамір, люди почали розходитися: хто до своїх домів, хто – на квартири, інші влаштовувалися в наметах; на акумуляторі жевріла маловольтова лампочка, ледь розсіваючи темряву, й голос Михайла долинав немов із потойбіччя – я уважно ловив кожне його слово.

"Ти ще не дрімаєш? – перепитав він стиха. – Ні?.. То слухай.

Розповіді мого дідуся Максима були для мене гейби насправді реставрацією фресок, схованих під тиньком часу. Коли згорьований неволею Максим Безрідний за хрущовської відлиги вернувся з Колими, мені минуло тринадцять років, й, можливо, був він зовсім іншою

людиною, ніж та, яку я уявляю собі нині; ну а батька не пам'ятаю, я бачив його кілька разів уночі у своїх сім-вісім років. Образ батька змоделювала мати зі свого болю… Сказав якось мені вчений реставратор, що зображення Ярослава Мудрого у київській Софії інтерпретує те, чого ніколи не існувало: художник віднайшов у колекції польського короля Станіслава Понятовського аркуш із правдивим княжим зображенням, й то була зовсім інша парсуна… Чи не так письменники, змальовуючи історичні персонажі, знаходять в усталених легендами образах зовсім інші портретні й характеристичні риси, які згодом для читача стають стереотипними?.. Але на цьому ти краще за мене знаєшся…

І я так собі уявляю… Стоїть перед своїм сином Остапом розгублений адвокат і керівник Ходорівської повітової екзекутиви ОУН Максим Безрідний: з глибини його душі проколюється бунт проти сина, та б'ють в обличчя справедливі Остапові слова. Десять літ минуло відтоді, як Корпус Січових Стрільців відступив, здесяткований, з поля бою і склав полякам зброю в Луцьку; січовиків було інтерновано, і хоч незабаром вони розбрелися з таборів, все ж і донині залишилися інтернованими окупаційною Польщею; занурені в глибоке підпілля, не знайшли снаги застосувати до бойового чину створену в колишніх битвах націоналістичну ідеологію… Й, опустивши очі перед жорстким поглядом Остапа, колись безстрашний хорунжий, нині ж безсилий комбатант, згадує…

Усю світову війну Максим Безрідний прослужив незмінним ад'ютантом Євгена Коновальця – як до того дійшло, ти дізнаєшся із моїх записок. А коли Корпус Січових Стрільців був розбитий більшовиками під Бердичевом, Полковник перевів рештки свого війська до Луцька, де їх, як я вже говорив, інтернували, а в 1920 році випустили на свободу. Коновалець зі своїм штабом опинився у Відні й там створив першу клітину Української Військової Організації. Тоді ще була надія, що Антанта не віддасть Галичину Польщі, тож Коновалець вирішив створити основну сітку УВО на Західній Україні й з тією метою приїхав з

Відня до Львова. Комендантом УВО назначив полковника Романа Сушка, референтом у нього став Максим Безрідний.

Полковник Коновалець замешкав біля Високого Замку на вулиці Собінського у віллі пані Терміни Шухевичевої. Була то дружина славетного етнографа професора Володимира Шухевича, автора п'ятитомного етнографічного дослідження "Гуцульшина", відома емансипантка, яка разом із Костянтиною Малицькою зорганізувала у Львові "Клуб Русинок", перейменований згодом на "Союз Українок". У бабусі Терміни мешкав її внук, син повітового старости в Кам'янці Струмиловій – Роман.

В гості до пані Терміни часто приходили полковник Роман Сушко з референтом Максимом Безрідним, а також колишній поручник УГА Степан Федак зі своєю вродливою сестрою Ольгою – господиня їх приймала в "гуцульському покою", декорованому вишивками, ліжниками, різьбленими тарелями й підсвічниками – меморіальній кімнаті покійного професора Шухевича.

Панна Ольга в гостях була мовчазною, вона завше сиділа поруч із братом Степаном, немов шукала біля нього захистку серед надмірно авторитетного для неї товариства мужів, які пройшли через страшну війну й напевне відзначалися хоробрістю, чей же здобули високі військові звання – від поручника до полковника.

Мужі говорили про потребу подальшої боротьби, начебто їм замало було походів, крові і смертей, – війна для них ще не закінчилася, про що свідчили їхні військові мундири без відзнак; в Ольги складалося враження, що ці воїни перебувають на короткому перепочинку перед виправою на фронт, вони й називали один одного не на ім'я, а за званням, найстатечніший серед них був Коновалець, до якого звертались не інакше як "пане Полковнику".

Ольга не відводила очей від Коновальця, намагаючись збагнути, як цей невисокого росту елегантний чоловік з вусиками, такий звичайний, чемний і небалакучий, зумів створити ударний Корпус Січовиків, котрі прогнали з Києва гетьмана Скоропадського, двічі завойовували столицю України й уцілілі вирвалися з табору інтернованих, – хіба ж йому не досить боїв, і що за сила нуртує в ньому, що він не вгамовується і створює нову військову організацію, невже війні ніколи не буде кінця; а хто його підтримуватиме на дусі в підпільних небезпеках, у мандрівках світами – без пристанівку, без родинного затишку?.. А ще Степан такий невгамовний, ніби він зараз не в затишній кімнаті, а у військовому штабі. Й наймолодший член УВО, нехтуючи рангами, спонукує команданта Коновальця до рішучого чину, надаючи своїй мові, мабуть, з пошани до Полковника, надмірної пишноти:

"Пане Полковнику, ви з'явилися серед нашого народу в час глухої апатії, коли найпопулярнішою стала жалібна пісня "Ой та зажурились Стрільці Січовії, як Збруч-річку проходили", і, немов Єгошуа, розтоплюєте звуками нової сурми єрихонські мури нової неволі... Хвала вам за це, ми підемо за вами у вогонь і воду, але ж не заводьте нас у глухе підпілля, дайте команду до вимаршу на передню лінію! Чуєте, пане Полковнику, час не чекає – мусить хтось дати сигнал до походу! Хай же впадуть мури нашої неволі!"

Коновалець й оком не зморгнув на мову Степана Федака, й подумала Ольга: скільки в нього витримки, а Степан не знає міри – цей відважний вояк повинен стояти під командою розважного зверхника... Полковник відвів погляд від розпаленого бунтівною мовою поручника Федака, повернув голову до учня Академічної гімназії Романа Шухевича, що стояв, слухаючи старших біля вікна. Бабуся Терміна дозволяла внукові бути присутнім при поважних гостях; в хлопця настовбурчився кучерявий чуб, і Степанові слова відбивалися в його очах гарячим захопленням; Полковник підвівся, підійшов до Романа й аж тоді відповів на запальний вибух Федака:

"Спочатку мусимо підготувати амуніцію, пане поручнику, скласти план військових дій, створити військову школу. І якщо ми не встигнемо розпочати бій, то на майбутню битву поведе своє покоління цей юнак, коли стане мужем. Правда, Романе? – Полковник поклав хлопцеві на плече долоню. – А не злякаєшся?"

"Не злякаюся!" – випалив Роман і виструнчився перед Полковником.

…Такого наказу Коновалець не давав, але це сталося. Наприкінці вересня 1921 року прибув до Львова на візитацію своїх нових володінь маршалок Юзеф Пілсудський. І коли він у супроводі воєводи Грабовського вийшов з магістрату, щоб із трибуни привітати польських громадян, які перед ратушею заповнили ринкову площу, з натовпу вихопився високий чоловік у військовому мундирі, вийняв з кишені кітеля револьвер і зі словами "Це тобі за зраду Петлюри!" вистрелив у маршалка. Вождя впору заслонив воєвода Грабовський і впав поранений. Нападника затримали: був то Степан Федак на псевдо Смок.

До вілли пані Терміни прибігла Ольга й до зімління схвильована вигукнула:

"Я мушу побачити Полковника!"

Та Коновалець сам вийшов на ґанок: йому вже доповіли про атентат на Пілсудського.

"Це Степан вчинив, його схопили, – заговорила Ольга. – У місті арешти… Ви мусите заховатися, пане Полковнику!"

"Заспокойтеся, панно Ольго, – спокійно відказав Коновалець. – Я вже споряджений у дорогу, сьогодні виїду до Праги. Шалений Степан! Але ж таки подав сигнал і, мабуть, впору…"

"Я проведу вас, – підійшла Ольга до Коновальця й зупинилася в нерішучості. – Тільки до двірця..."

"Прошу провести мене до Праги".

"Як накажете, пане Полковнику..."

Увечері до кордону помчала двокінна бричка, в якій сиділи Коновалець, Ольга і двоє охоронців.

Максим Безрідний залишився у Львові в розпорядженні полковника Романа Сушка.

...Цей спогад блискавкою прошив мозок Максима Безрідного, коли він, розгублений, стояв перед Остапом. Але додав йому рівноваги. Чей же сказав Полковник молодому Шухевичу: "Ми підготуємо амуніцію, а ти поведеш у бій своє покоління".

"Й це покоління вже прийшло: ось стоїть переді мною його емісар в образі безстрашного мого сина Остапа", – подумав Максим.

...Про подальшу долю батька розповідала моя мати Марія, вона таємно обвінчалася в Ходорові з партизаном УПА Остапом Безрідним на псевдо Вітер.

Остап зі своєю боївкою переховувався в пропастях тужанівських лісів аж до початку німецько-совєтської війни. Перед інвазією червоних військ в Галичину 1939 року новітні партизани цілий тиждень зазнавали кривавої волі: розбита німцями польська армія Ридза Сміглого панічно втікала в Румунію. Відступаючи, польські жовніри підпалювали сільські хати, вбивали мирний люд. Боївкарі їх знищували, роззброювали й ховали оружжя в бункерах; коли радянська влада встановилася на наших землях, група Остапа Безрідного зачаїлася в непрохідних недеях і чекала виправи з Кракова відділку Крайового провідника ОУН

Володимира Тимчія-Лопатинського, з яким мала намір підняти антибільшовицьке повстання в Галичині.

За наказом голови краківської Дружини українських націоналістів Шухевича-Тура Лопатинський взимку 1940 року зі своїм відділком перейшов Сян. Випав тоді сніг, й чекісти вистежили. Повстанці забарикадувалися на горищі якоїсь хати в селі Устинові, відстрілювалися до останнього набою і підірвали себе гранатами.

Остапова боївка вижила: півтора року селяни з Городищ, Залісок і Рудківців підтримували життя партизанів, й вони, зголоджені й обдерті, дочекалися 22 червня 1941 року. Тоді Остап вийшов із криївки й товарняком дістався до Львова. Львів у ті дні був ще вільний, німці зупинилися на лінії Рясне – Скнилів, а на Ринку, 10 у приміщенні "Просвіти" Ярослав Стецько від імені Провідника ОУН Степана Бандери ЗО червня проголосив відновлення Української Держави – на львівській ратуші вдруге залопотів синьо-жовтий прапор.

Остапа, через його обшарпаний вигляд, до середини зали не впустили, а тоді він назвав псевдо голови Дружини українських націоналістів, який керував виправою Лопатинського:

"Я повинен побачити Тура!" – вигукнув Остап, і всі, хто був у залі, сторожко придивилися до обірванця, який знав псевдо Романа Шухевича.

Остап стояв непорушно біля дверей і ждав на реакцію міністрів. Мовчанка в залі тривала довго, та врешті підійшов до Остапа довгобразий, з русявим кучерявим волоссям чоловік, він пильно придивився до зайшлого і запитав:

"Звідки знаєш ім'я Тура?"

"Від Тимчія-Лопатинського".

Тоді Шухевич взяв Остапа за лікоть, провів його в кінець зали й спитав пошепки:

"Боївка ціла?"

"Збереглася і жде вашого наказу".

"За тиждень прийдеш у село Княгиничі на Рогатинщині й допитаєшся до фельдшерського пункту".

Так відбулося знайомство мого батька із майбутнім генерал-хорунжим УПА, брате… Остап Безрідний добирався до Ходорова ночами, й моя мати приймала свого мужа в гості. А втім… – голос Михайла губився в темряві, я ще почув його слова: – А втім, як склалося життя мого батька, краще прочитай. Мені нелегко про це розповідати…"

"А як гадаєш, друже, ми ще довго пробудемо на Майдані?" – спитав я в Михайла, коли він вимкнув акумулятор, даючи мені зрозуміти, що "пора в стебло".

Й він відказав тихо крізь дрімоту:

"Нинішній Майдан – не революція, що раптом спалахує й закінчується перемогою або поразкою. То родові муки, в яких суспільство народжує нову генерацію. Це довгий і затяжний процес…"

Михайло рівно дихав, я підсунув до себе акумулятор, увімкнув світло й продовжував читати манускрипт.

Розділ п'ятий

"Глянь на Волгу – чий стогін лунає?"

(Із Михайловых записок)

На Великих Луках, що біля Твері, розлучившись навіки з Дніпром, який стрімко помчав на південь, перекроюючи навпіл Україну й роздираючи тамтешній люд на два різномасті етноси, котрі й донині вперто намагаються об'єднатися, але досягти цього не вміють, – російська матушка-Волга круто повернула на схід, і аж у Чувашії зважилася у віддаленій злагоді попливти паралельно з батьком-Дніпром, проте, наблизившись до Дону, завбачливо ухилилася від нього й попрямувала через калмицькі степи до Каспію. Ще раз наважилася вклинитися гострим кутом у козацькі землі, та, вбоявшись запорізько-донської вольниці, повернула на південний схід, й московські царі на тому куті, для застороги донським і дніпровським розбишакам, побудували фортецю, назвавши її Царицином.

За фортецею потужна і спокійна Волга, яка на око ніби й невідомо куди тече, враз розбіглася, утворюючи більші й менші острови, розчахнулася на рукави, рукавці, заплави й стариці, немовби хотіла швидше всякнути в калмицькі піски, щоб своїм повноводдям не виплеснути, бува, солоні води з берегів Каспію; й на одному острові прикуцнуло над кручею рибальське селище Дубовка. Кам'яний простір острова вічно бур'янився чортополохом, й це тривало аж до тих пір, доки російське військове міністерство не розпорядилося обгородити просторий неужиток колючим дротом й загнати туди австрійських полонених.

Різнорідний люд опинився в таборі: поляки, чехи, австрійці, мадяри, та переважали тут колишні Українські Січові Стрільці, й панівною мовою, якої не розуміли й не хотіли розуміти московські охоронці, стала українська мова галицького варіанту. Й лунали вечорами понад безкрайньою Волгою тужливі стрілецькі пісні: "В горах грім гуде", "Як ви умирали", "Ой та зажурились Стрільці Січовії", а сотник Євген Коновалець по неділях проводив лекції з історії України й навчав побратимів бойових пісень: "Не пора москалеві й ляхові служить", "Бо

війна війною" та гімну "Ще не вмерла Україна" – й таким чином українізувалися в таборі і чехи, і мадяри, і австрійці.

Та мало хто з українських полонених вояків здогадувався, що у верхів'ях ріки, далеко від Дубовки, живе багатолюдне купецьке місто Симбірськ, з якого вийшов у широкий світ лютий ворог неросійських народів, великоголовий карлик, який набув у місцевій гімназії, а потім у Казанському університеті ґрунтовних знань, однак у зрілому віці, прийнявши у свою свідомість марксівську ідею світової революції, зацементував її у звапнілих від сифілісу звивинах мозку на тій стадії розвитку, коли в них витворилася і не зазнала більше змін манія терору як найоптимальнішого способу впокорення суспільства.

Отож той карлик з калмицько-єврейського роду 7 листопада 1917 року вчинив у Петербурзі більшовицький переворот, і над Українською Центральною Радою, яка встигла вже проголосити два автономістичні Універсали, нависла смертельна загроза. Про це в Дубовському таборі нічого ще не знали…

Полонені Українські Січові Стрільці жили в Дубовці розконвойовано, дротяна загорожа була лише позначкою меж табору, й крізь пройми в ній можна було виходити на острівний простір, блукати рибальським селищем і часом отримати шматок хліба від добросердих жінок, переправлятися поромом на правий берег й долати пішки віддаль у тридцять верстов аж до Царицина, і якщо в кишені бранця шелестіли купюри царських рублів, то можна було запастися й харчами.

Колишні вояки почувалися в таборі досить вільно, ніхто ні за ким не стежив, і коли котрийсь нестерпно затужив за рідним краєм, то міг безперешкодно втекти, якщо не боявся пробиратися крізь фронти на захід. Такі випадки траплялися досить часто, охорона табору за втікачами погоні не влаштовувала, й ніхто не відав, чи вдавалося їм упроголодь перейти крізь калмицькі, донські й запорізькі степи.

Рядові жовніри мешкали в саманних, критих очеретом бараках; годували їх раз на день баландою й рибою, якої у Дубовці було більш ніж удосталь; на ту рибу полонені вже й дивитися не могли, вона без сліду розчинялася в шлунках – не було потреби й випорожнюватися, шкіра жовтіла, тіло ставало в'ялим, очі – скляними, мов у випотрошеного осетра.

Вдень охоронці вели полонених на роботу: управителі рибальського селища вирішили, не знати й для чого, побудувати на швидкоплинному рукаві млин, а що він мав молоти, коли ні жита, ні пшениці ніхто тут не сіяв, – самі не знали. Здається, будівництво було розпочате лише для того, щоб чимось зайняти полонених, та все ж галицькі умільці майстрували лотоки, вмонтовували звідкись привезені жорнові камені, натягали на барабани шкіряні паси...

Старшини мешкали поза зоною в кам'яному будинку поряд з охоронцями, на будівництві вони виконували функції наглядачгв. Минали дні, місяці й роки в позірній злагоді між переможцями й переможеними, доки в охоронщв не прокололася одвічна ненависть до хохляцької мови. Будь-який кацапчук з рушницею міг любо порозумітися з австрійцем на мигах, а коли знав слова "gut", "schnell", "Donnerwetter", то й заприятельовував з німаком, проте скаженів, коли до нього зверталися українською: "Ти можеш хотя би адін раз на день загаваріть со мной па-чєлавєческі?" Та ненависть кацапів до хохлів щораз то більше наростала, й одного разу стався випадок, який насторожив Коновальця: до офіцера підійшов солдат-охоронець і відрапортував: "Ваше благородіє, вот подошол ко мнє етакой замухрішка, торохтіт па-своєму, я спросіл єво, кто он, а замухрішка отвечает: українєц. Што ето такое, я не понял, то на всякій случай отвьол єво в каталажку".

Жаб'євського гуцулика визволив із "каталажки" Євген Коновалець, який разом з Іваном Чмолою та Максимом Безрідним мешкав у селищі; Коновальця як найстаршого за рангом – з невідірваними на комірі кітеля смужками з трьома зірочками сотника – охорона табору призначила

старшим над полоненими земляками. Однак цей випадок був лише початком жорстоких цькувань усусусів.

Одного листопадового дня 1917 року хлопці, які ходили в Царицин за харчами, принесли вістку, що в місті на центральному майдані офіцери формують щойно приведену етапами із заходу велику партію нових полонених – для вимаршу в Дубовку. Коновалець нетерпляче чекав їхнього прибуття – ану ж серед них знайдуться знайомі старшини УСС, і які ж то вісті принесуть вони з України!

Нарешті прибула до острова безлика маса знедолених. Між причалом і правим берегом ріки безупину курсував пором, який викидав ту масу на острів; над кручею юрмилися сотні пожильців Дубовського табору; Коновалець протиснувся над саме урвище, по схилу якого спинався уверх ключ новачків. Усі вони були однакові, немов діти однієї матері, йшли, понуривши голови, ніби на страту; тільки один, вивищившись над нескінченною вервечкою бранців, йшов з підведеною головою й пильно вглядався в юрбу мешканців табору, що зібралася на плато; він ніби дошукувався когось знайомого, врешті виповз, чіпляючись руками за каміння, на берег кручі, став на повний зріст навпроти старшин з трьома зірочками на комірі, одну мить стояв занімілий і враз із великої радості чи то болю вимовив криком ні для кого не зрозуміле слово:

"Ґенку!!!"

Й упізнав Коновалець Романа Дашкевича, кинувся до нього, обняв, і так стояли вони в обіймах, відтиснуті прибульцями у натовп старожилів табору, аж поки не роз'єднав їх вояк, теж із трьома зірочками на комірі кітеля; незважаючи на втому, мав він світле, не замурзане потом обличчя, він один серед новоприбульців усміхався – вродливий, мов княжич. Був це сотник Андрій Мельник.

Конвоїри викрикували: "Вперьод, вперьод, не останавлівається!" І сказав Євген до приятелів:

"Як поселитеся, відпросіться в охоронців і прийдіть до мене в селище, там тільки один кам'яний будинок, і я вас, старшин, поміщу поруч з кімнатою, в якій мешкаю з Безрідним і Чмолою… Щось придумаємо".

На другий день охоронець привів Мельника й Дашкевича до кам'яного будинку й залишив їх старшині табору Коновальцю. Щоб якось прийняти дорогих гостей, Максим Безрідний подався до Царицина й приніс трохи харчів і бутель кавказького вина; друзі попивали з алюмінієвих горняток і навперебій розмовляли, згадуючи пережите. Андрій розповів про те, як потрапив у полон, а вісті з краю відсувалися гейби на потім – надто тривожні були вони; Коновалець, Чмола й Безрідний дізналися від прибульців про переворот у Петербурзі, й ця тема потребувала поважного обговорення…

У вересні 1916 року сотню Андрія Мельника оточили москалі під горою Лисонею, що біля Бережан, і роззброїли, а коли відводили полонених до Тернополя, до них, полишивши бойову позицію, приєднався поручник Дашкевич й добровільно віддав зброю конвойним.

"Навіщо ти зробив таку дурницю?" – не розуміючи Романового вчинку, спитав Коновалець, і в його голосі забриніло роздратування.

"Знаю, що за таке мене чекав би польовий суд серед своїх, – відказав Дашкевич, – та я не міг інакше… Після видужання у віденському лазареті я вернувся на наші позиції й дізнався, що моя Оленка потрапила в полон під Болеховом. А ще довідався й про те, що австрійських полонених поведуть етапом на Волгу… Й гнали нас цілий рік з Тернополя до Царицина. Десь тут має бути табір для жінок – я мушу знайти Оленку…"

"Ти із воїна став романтичним героєм, а нині не час на такі благородні пориви. Ми мусимо воювати, а твоя кохана, якщо жива, то ще зустрінеться тобі на воєнних перехрестях. Ті дороги несподівано перетинаються, й ними провадить своїх дітей сам Бог. Де ж ти знайдеш її – Росія безмежна. Я ж думаю про інше. У нашому таборі близько тисячі українців, а з вашим приходом їх стало набагато більше. І у всіх свої кохані, брати, сестри, батьки… То що, розбредемося – кожен на свої пошуки? А Українська Центральна Рада стоїть оголена на воєнних вітрах, без війська, й покірно жде московських головорізів. Чи ж не можемо ми провести збір добровольців і вирушити потягами, а то й пішки, до Києва? Ми ж вишколене, загартоване в боях, обкурене димами стріляного пороху військо, а не вальтер-скоттівські шукачі пригод".

"Те, що ти сказав, теж романтика, друже, – промовив Роман. – Це лише ідея, яка ідеєю й залишиться, бо як можна її зреалізувати? Де Волга, а де Дніпро…"

"Але те, що перестає жити як ідея, ніколи не перемініться в дійсність. Ми могли б партіями переправити до Києва щонайменше тисячу чоловік. Ти уявляєш, що таке тисяча вояків для київських політиків з порожніми руками?"

"А зброю де візьмеш?"

"Зброя в київському "Арсеналі", тільки треба його здобути".

"Голіруч?"

"Чому – голіруч? Зброю здобувають у наступі, а не в обороні… Скільки разів вона давалася нам у руки, і скільки разів ми її втрачали? Двічі княжа сила вдаряла об браму Візантії, але увійти до світової столиці, як ото готи в Рим або турки в Царгород, не зважилася. А здеморалізований княжою оборонною політикою обиватель став у опозицію не так до чужих, як до своїх, відчувши їхню бездарність і

безсилля. І тому прийняв чужу, міцнішу, руку: варязьку, литовську чи то московську… Нинішня війна кличе нас до наступу, друзі".

"Я готовий спитати всіх українців, які перебувають у нашому таборі, – сказав Максим Безрідний, віддано дивлячись в очі Коновальцю. – І дізнаюся, скільки їх є, готових стати добровольцями".

"І хай це буде нашим остаточним рішенням, – сказав Мельник. – І ні кроку назад. Чей же ніхто не може повірити, що москалі триматимуть нас довіку в таких ліберальних табірних умовах. Коли станемо їм на заваді, вони знищать нас…"

"Якщо не фізично, то морально, – додав Іван Чмола. – Усусуси в таборі щораз відчутніше змінюються з бійців на невільників, готових до чолобитень. А московському бояринові з часом замало стане чолобиття, він почне вимагати, щоб ми і святощі свої обкалювали. Мусимо діяти, поки не пізно".

…Начальник Дубовського табору майор Калашніков відпустив старшину Євгена Коновальця під чесне офіцерське слово в Україну з причини хвороби батька. Не сподівався, що сотник повернеться в табір – не перший він і не останній: кожного ранку на розводі охоронці не дораховувалися когось із галицьких полонених. Спинити втікачів не мали сил, та й потреби такої теж не було. Харчів не вистачало, а більші й менші партії нових бранців прибували мало не щомісяця, місць у бараках бракувало, надходила зима, й завошивлені люди перебували під голим небом, до того ж у таборі спалахнув тиф, хворих відправляли до Царицина, й вони у холодних кошарах, відведених під лазарети, вмирали. На численні рапорти Калашнікова до військового міністерства прийшла нарешті цидула: негайно готувати полонених до вимаршу в Ташкент, де тепло.

Максим Безрідний встиг опитати колишніх усусусів, чи готові вони до української військової служби в Києві, й назвалося кілька сотень

охочих. Максим, Чмола й Мельник нетерпляче ждали повернення Коновальця, адже ще трохи, й він може не застати їх у Дубовці.

Одного дня старшин дійняла неабияка тривога: пропав із табору Роман Дашкевич. Куди подався, невже вернувся в Україну, але ж для чого тоді добровільно здавався в полон? Більше тижня не чутно було про нього, та врешті з'явився: змучений, виснажений і морально занепалий… У рибальському селищі він дізнався, що в Самарі розташовано табір для полонених жінок – й подався закоханий Роман пішки уверх Волгою, сподіваючись віднайти свою Оленку. Однак добрався до Самари вже після того, як жіночий табір перевели в Середню Азію, й зрозумів поручник, що знайти наречену в степу безкраїм за Уралом не зможе.

А в Дубовці йшли приготування до відправлення в Ташкент. До табірного начальства дійшла чутка, що полонені галичани поговорюють про створення якогось стрілецького батальйону, що в бараках для галичан Мельник і Чмола під виглядом невинних лекцій з історії України утворили Царицинську Центральну Раду й стали в ній секретарями; це неабияк насторожило табірних наглядачів – адже готується не дезерція до материнських і жіночих спідничок, а організовується військо, яке воюватиме проти Росії.

Незабаром полонені відчули наслідки тієї настороженості: охоронці наказали бранцям зв'язати розірвані табірні дроти в огорожі, робили перекличку вранці і ввечері, біля кожного барака поставили вартового, й дійшла до полонених чутка, що на царицинську станцію підігнано ешелони паквагонів, призначених начебто для відправки в Ташкент.

Коновалець барився, його військові плани могли будь-якого дня провалитися. До того ж галичани занепали духом. Наближалася зима. Як у морози здолати відстань з Царицина до Києва, нехай і поїздами, таж половина нас позамерзає в дорозі. А в Ташкенті перебули б зиму в теплі, далі ж як Бог дасть… Переконувати зневірених у протилежному

було чимраз важче, та врешті воскресла надія: вернувся з Києва Коновалець.

"Я прийшов на засідання Центральної Ради, – розповідав сотник, – на якій провідні автономної Української Держави провадили довгу дискусію про те, чи потрібне Україні військо. Голова уряду Винниченко переконував Грушевського, що армії зовсім не потрібно – чей не підуть російські соціалісти проти соціалістів українських. Грушевський нерішуче обстоював думку, що молода держава повинна бути готовою до оборони. Безплідну балаканину – бо про що йшлося, коли війська нема! – обірвав я, нікому не відомий старшина. Я вигукнув: "За місяць буде сформовано галицьку військову частину, дайте лише гроші!" Мою заяву члени Ради зустріли глузливим сміхом, однак Голова Українського Військового Комітету Симон Петлюра пригасив зухвалий гармидер реплікою: "Пане сотнику, після засідання зайдіть до мене в кабінет!" Й сказав мені Петлюра: "Винниченко – капітулянт, на нього покладатися не можна. Вертайтеся до Царицина й ведіть звідти до Києва скільки можете людей. Я ж виїжджаю на Лівобережжя: на Слобідщині стихійно створився "Гайдамацький Кіш", йому потрібен провід".

Однак апатію галицьких полонених здолати не вдалося: дочекаємося, мовляв, весни.

"До весни від України нічого не залишиться, – переконував Коновалець маловірів на Раді. – Та невже ви думаєте, що більшовики задовольняться Петербургом? Московська орда – на те вона й орда – на одному місці не затримається: нині-завтра посуне на Україну – там хліб, вугіль, руда і море..."

Охочих покинути табір залишилося не більше сотні... Але трапилася приключка, як на воєнний час, досить незначна, всі ж бо до смертей давно звикли. Однак смерть усусуса з Жаб'я вмить здерла ліберальну маску з наглядачів і показала зневіреним справжній московський оскал: зі всіма вами так буде, прокляті самостійники!

Цей усусус, який колись потрапив у "каталажку" за те, що назвав себе українцем, і якого визволив з холодної Коновалець, ходив у таких порваних черевиках, що ступав босо на примерзлу землю. Щоб якось себе порятувати, зайшов уночі до недобудованого млина й відрізав з барабана шмат паса для підошов. Охоронці його піймали, привели в селище, всипали йому п'ятдесят шомполів й повели селищною дорогою. З халуп вибігали жінки, ті самі, які подавали полоненим шматок хліба, вибігали й діти і плювали нещасному гуцуликові в обличчя, вигукуючи: "Вор! Мазепа! Повєсіть єво мало!" Врешті охоронці вивели його на берег кручі й розстріляли.

Це був сигнал: зі всіма нами таке зроблять! Вночі добровольці прорвали дроти й більше тисячі їх вийшли у степ. Погоні не було: охоронців у таборі налічувалося не більше двадцяти… За кілька днів втікачі дійшли до Луганська, а звідти, осідлавши дахи товарних поїздів, добралися до Києва.

До половини січня 1918 року Коновалець, Дашкевич і Чмола сформували із втікачів Перший курінь Січових Стрільців, розмістили його в будинку Духовної семінарії на Вознесенському спуску; командиром куреня став Євген Коновалець, заступником – Андрій Мельник. Максим Безрідний залишився у полковника Коновальця незмінним ад'ютантом.

Розділ шостий

Видіння 1921 року

(Із Михайловых записок)

До цієї часової межі треба було ще дожити, дійти, перестраждати три катастрофічні роки – і то, як мені здається, лише для того, щоб опинитися в глухому затишку в підніжжі Альп – у солодкій для французів Франції, так велично оспіваній у "Пісні про Роланда", так скрупульозно дослідженій у текстах Бальзака, так любовно оповитій

романтичним флером у романах Гюго, та з якої не видно, і ніколи крізь засніжені гори не проникне сюди хоча б контурне зображення навіки втраченої, безповоротно пропалої України, в якій смерть відсунула на марґінес людське життя, та без якої нема життя тут, на чужині. Там, на рідній землі, залишилися краса і сила, а тут я змушений поринати в холодні світи утопії, де зігрівати буде мене сонце не із бездонного українського неба, а з видуманої мною технічної потвори – сонячної машини.

І залишається для мене єдиним теплом і життєвим нуртом тільки Коха – моя люба дружина-єврейка Розалія Ліфшиць. Уся краса мого колишнього світу втілилася в ній; немає мені без Кохи ні моральної, ні чоловічої сили, і я не знаю, чи жив би, якби її не стало, все моє нинішнє щастя – це любити Коху. А що таке моя любов до тебе: це коли ти ходиш по кімнаті, і я чую твої кроки, коли лежиш на тапчані й читаєш, коли заглядаєш з-за моєї спини до мого рукопису й оповиваєш руками мою шию, коли віддаєшся мені в ліжку, а потім, втомлена любов'ю, засинаєш, і я чую твоє дихання, й коли воно густішає, я затуляю твої уста своїми, це коли ти кажеш мені "Доброго ранку, Володю" й коли прощаєшся зі мною словом "На добраніч", це коли заходять до нашої домівки мої симпатики, а ти їх спиняєш на порозі, коротко мовлячи: "Прийдіть пізніше, Винниченко до обіду працює…"

А після обіду я полишаю свій будиночок на околиці альпійського містечка Мужен і виходжу на гору. Зупинившись на її вершечку, вмовляю себе, що мене бачить світ, а таки так – світ мене знає, тому мусить бачити і в цей мент; я тішуся своєю популярністю, відчуття впевненості в собі мені потрібне для чогось більшого за мене, і в такі хвилини я не боюся моїх недоброзичливців, які кидають у мене камінням тільки за те, що я стою на вершині. І так стоятиму, здається мені, до тих пір, поки те – щось більше за мене – примусить мене зійти до тихого, осяяного зеленню світу, ступити в сліди предків і попрямувати у вічність…

Однак ще рано, ой як рано, та життєві сутінки невмолимо огортають мене: то тільки так здалося, що я видний світові, чей ніхто не спроможний прозирнути крізь заслону гір, це самообман, я ж освітлюю себе штучним промінням із видуманої мною сонячної машини, а тому мушу спинатися на гору, яка заслонила Україну, і глянути через край…

І вийшов я на ту круту вершину, й тоді ніби хтось роздер завісу, і я побачив до найменших деталей мій рідний край. Переді мною розіслалася широка й безкрая рівнина з дорогами, банями церков, фабричними димарями; над тим благословенним світом опустилося шатро блідо-зеленого неба, вся земля потонула в зелені і яблуневому цвіту; я, до безтями втішений, видряпуюся на саме лезо хребта й бачу протоптані сліди моїх предків і свої власні сліди, якими ніколи не попрямую, щоб показатися людям і нагадати про себе – ще живого й викинутого в безодню чужинної пам'яті.

…Перехрестилися мої дороги по всій Європі, і на безмежному планшеті, що прослався переді мною, зблідли вони й зникли, немов витравлені розчином від плям, – і вже вони позаду мене, залишені без туги й жалю, я кваплюся додому й навіть думки не допускаю, що колись ще повернуся до них й топтатиму їх до кінця своїх днів; при мені немає ні золота, ні срібла, я бідний, мов турецький святий, зате зі мною моя слава, а ще згадки про поневіряння вигнанця, про тюрми, про жінок, а також – і це все моє нинішнє багатство – щемна радість, що повертаюся в Україну.

Ось чорніє остання моя дорога з далеких світів, не стерта ні на планшеті, ані в серці, – з Петербурга до Києва, й супроводжувала мене нею незмірна гордість: мене, відомого на весь світ письменника, кликала Україна до праці, яка не має нічого спільного із творенням штуки: Голова Української Центральної Ради Грушевський і Генеральний секретар військових справ Петлюра запропонували мені очолити український уряд. Яка це висота і яка непевність: мені дошкуляє докір сумління, що я готовий стати на прю із соціалістами-більшовиками – а може, вони більше, ніж ми, мають рацію, ведучи Росію шляхами

революції, й чому то я, переконаний соціаліст, стаю супроти власної волі контрреволюціонером?

Здоланий сумнівами, я, Перший міністр України, й думки не допускаю, що нам потрібно створити армію – чию ж то кров збираємося проливати? Звісно, московську, але ж вона уже не царська, не імперська, то кров революціонерів-соціалістів, таких самих, як я… А втім, більшовики, видно, твердо вірять у свою високу мету, що так упевнено беруть владу; а що виграє українська біднота від влади нашої, якщо навіть її запосягнемо? Наймичка захотіла стати господинею в домі – хіба таке можливе? Ми не маємо права воювати, ми повинні домовитися, адже велику і сильну Росію не зможе перемогти збудована мала Україна. Мусимо залишитися як автономне утворення, у федерації з Росією, адже вона вже не самодержавна, і визрівати в ній передовсім культурно, мислю перемагати суперника; тож таки, видно, перст Божий, що на високу державну посаду покликано авторитетного письменника; ми будемо кувати зброю мислі, нарощуючи таким чином м'язи, щоб мати колись силу взяти до рук меча, – і як цього не розуміє Петлюра?! Але чому він, бухгалтер, мав би розумітися на таких складних політичних категоріях?

І раптом моє обличчя обпалює полум'ям сором: в поле мого зору потрапляє шмат української землі, на три штихи просяклої кров'ю; я шукаю виправдання і знайти не можу, бо моїй провині немає прощення. Ми сперечалися в Центральній Раді – треба чи не треба нам війська, а на станцію Крути, що біля Бахмача, ідуть добровольцями напівозброєні учні юнацької школи імені Хмельницького та Студентського стрілецького куреня – один проти десятьох головорізів Муравйова; половина їх гине, проте вони стримують більшовиків до дня успішного завершення Брестського договору… Половина юнаків загинула, а ми далі сперечалися про потребу війська, а київський люд, замордований бандою Муравйова, що вже вдерлася до столиці, потягнувся багатотисячним походом на Аскольдову могилу, і плаче над тілами дітей Поет, і слова його відлунюються в моєму серці лютим болем: "На Аскольдовій могилі поховали їх, тридцять мучнів-українців, український

цвіт..."; плаче Поет і плаче Грушевський, промовляючи над викопаною ямою, і я плачу, і Петлюра теж, і сліз цих теж соромно... О, як ми вміємо очищуватися слізьми, як уміємо шанувати мертвих і не любимо живих, бо де збираються наші люди, щоб засвідчити свій патріотизм – та ж не під Жовтими Водами, не в Конотопі, а під Берестечком, а нині – на Аскольдовій могилі. О, як ми вміємо плакати на гробах, який катарсис омиває нас від слів Поета, які ми розчулені на горе, котре вже нікому не загрожує, і як остерігаємося глянути у вічі живому горю, що йде до нас!.. На Аскольдовій могилі поховали їх разом з моєю вірою в добру долю України.

А світ кипів, немов полум'я в гутній печі, й ніхто не був вільний від того жарева, кожного воно обпікало, і мене – теж. Я, письменник, який мав би сидіти в затишному кабінеті й воювати зброєю мислі, керую як Голова Ради Міністрів молодою державою, котра Універсалом проголосила свою незалежність. І так, як за Хмельницького і за Мазепи, огризається вона на всі боки, бо сусіди не хочуть випустити її з рук; я стою на своїй нинішній вершині й дивлюся, як на мою Україну йдуть орди – і німці, і кацапи. Невже вони мають принести нам свободу? Дороги запруджені чужинцями, на полях моєї України розгулялася отаманщина – скільки отаманів, стільки й Україн, а в результаті ні однієї – тільки бравура, тільки синьо-жовті прапори і пісня, яка має врятувати наш народ від чужих неволь. Та невже це єдина наша зброя? А може, й так, може, слово, від якого я відмовився заради примарної слави в політиці, стане колись нашим оружжям.

Січневого морозного дня гуде, реве Софійський майдан, маєво синьо-жовтих прапорів єднає сталеве небо із землею, що наквацювалося сніговою кашею; на постаменті під пам'ятником Хмельницькому, під головатою булавою, стоїть Головний Отаман Симон Петлюра, поруч з ним – полковник Євген Коновалець. Вчора вони іменем гетьмана Богдана прогнали з України гетьмана Павла, а сьогодні, 22 січня, справляють свято Злуки з Галичиною, яка на один тільки день здобула незалежність. Завтра у Львові правитиме бал маршалок Польщі Пілсудський, а тут, на Софійському майдані, більшовицькі комісари

П'ятаков і Мануїльський проголосять Радянську Україну, яка вже урядує в Харкові, Чернігові, Полтаві. І цілих три роки потім тектимуть нашою землею потоки крові.

Але нині річниця Незалежності – єдиний в історії столиці України день Свободи! Петлюра командує парадом. Його вітає сіромундирне військо Української Народної Республіки, і теж вигукують славу Отаманові козаки в малинових жупанах і барвистих шароварах, в шапках зі смушковими околичками й червоними шликами, а генерал-хорунжий Юрко Тютюнник гарцює перед своїми непереможними полками на буланому гривастому коні. Він поривається до постаменту пам'ятника, щоб стати поруч із провідцями української революції, але його не кличуть, його й не пускають, бо він надто невгамовний і дужий. Петлюра його боїться і має рацію: військова влада мусить бути в одних руках. У цьому переконаний і Тютюнник, тільки з однією різницею – в його, а не в Петлюриних руках. Хіба не бачиш, Отамане, яке добірне моє військо: блищать шаблі, мов ясне сонце, сяють, гримлять пісні, аж земленька свята дрижить під нами дорогая, за волю смерть нам не страшна!

Петлюра бачить жадобу влади на вольовому м'язистому обличчі генерала, Петлюра чує впевнену пісню, проте вигляд у нього незворушний, він ні п'яддю не поступиться на п'єдесталі ні Коновальцеві, ні Тютюнникові, ні мені; він зі мною поруч – на голову нижчий за мене, і я думаю, чому то вожді і вождики всі як один невисокого зросту: Наполеон, Ленін, Сталін, Петлюра, Тютюнник. Певне, свій зріст вони надолужують владою. Тільки я один серед них високий, і тому влади не маю; й точить мене сумнів, що знаходжуся не на своєму місці, ба більше – зраджую соціалістичну революцію.

Петлюра приймає парад військ УНР, він по-наполеонівськи заклав руку за борт шинелі, а та шинель так тісно припасувалася до нього, наче він у ній вродився, ніби вона приросла до тіла, і ніхто не мав би сили здерти її з Отамана, без тієї шинелі його й не було б в Україні. Ось він стоїть, малий і величний, під булавою Хмельницького, а сальви

прострілюють сизе морозне повітря, а прапори лопотять, та гримить за Дніпром канонада – то наступає на столицю червона орда під проводом більшовицьких комісарів. Парад закінчується, військо УНР вимаршировує на Вінницю, бо немає йому більше місця в Києві, востаннє над майданом лунає "Ще не вмерла Україна", і докочується аж до Одеси глузливий сміх Денікіна: "А ми подождьом".

І я сходжу з постаменту, ступаю на землю, зрівнююся зростом із Головним Отаманом, стаю нижчим за нього; мою душу гризе сумнів, що нині я став подвійним відступником – від соціалістичних ідей, за які мучився по тюрмах, і водночас від влади УНР. Тож завтра я зречуся високої посади в незалежно-залежній Україні й буду скитатися вигнанцем чужими краями. І постає переді мною зухвалий рішенець – забути навіки про жовто-блакитну Україну й стати під її новий багряний прапор, чей же прапори лопотять і рвуться на вітрах, а земля українська залишається непорушною, вона одна-єдина, і за неї я згоден віддати життя.

…І побігли мої дороги поза межі України, видіння рідної землі зникає, перетинаю поїздом Паннонську рівнину й виходжу з вагона в Будапешті. Тут негайно зв'язуюся з керівником угорської компартії Бела Куном, він запевняє, що Ленін має непохитний намір проголосити незалежну радянську Україну й посилає мене в Москву. Під іменем Йозефа Сімона й Наталії Сімон ми з Розалією прибуваємо до Білокам'яної, готові увіпхати голови в московський зашморг.

А сіті вже наставлено: замість Леніна приймає мене, спійману на гачок дорідну рибину Директорії, нарком закордонних справ Чичерін, він іронічно запитує: "Та невже ви зумієте очолити український радянський уряд у Харкові – ви, вчорашній голова Директорії? А втім, ми вас пошлемо до Харкова в розпорядження наркома Раковського…" Потім прийняв мене військовий нарком Троцький: "Ми вас призначимо комісаром в армії всеросійського пролетаріату. Ніякої окремої української армії нема і не буде!"

Ми з Розалією розуміємо, що потрапили в пастку. Нас поспішно вивезли з Москви до Харкова, та Мануїльський навіть не допустив мене на засідання ЦК КП(б)У. У Харкові страшно розмовляти українською, не визріли яблука соціалізму на українському дереві, ніколи вони не впадуть нам у рот. Не існує червоної України, немає такої на світі, вона може жити лише під синьо-жовтими прапорами – це колір нашої крові. Україна окупована Москвою, й тут мене чекає смерть за зраду нації. Як же міг я повірити в московське братолюбіє, невже нічого не навчив нас Меншиков у Батурині, Петро на невських болотах і – на наших очах – Муравйов у Києві?! А ще похорон тридцятьох крутян на Аскольдовій могилі!

Треба втікати, поки не пізно. Врятовує мене й себе моя кохана єврейка Розалія Ліфшиць: у Голови III Інтернаціоналу єврея Зінов'єва, який на той час перебував у Харкові, виклопотала дозвіл на наш виїзд за кордон.

У січні 1921 року ми з Кохою купили дім у містечку Мужен біля Парижа, й відтоді для мене не стало України: вона ввижається лише за письмовим столом, а ще в післяобідній час, коли виходжу на альпійську гору. Мені тоді здається, що мій рідний край бачить мене: звідти даю знати, що я більше не політик – тільки письменник, але чи чують там мене? А якщо вже не чують, то те, що більше за мене, звелить незабаром зійти вниз із чужої замаєної зеленню вершини й ступити у сліди предків.

Ой, рано ще, рано… Я чую біля себе тиху присутність Кохи, її стримане дихання, вона мовчки говорить до мене: "Уже п'ять літ ти виходиш на цю гору щодня й виглядаєш свою Україну. її немає, пора вже й звикнути". І я відповідаю: "Хіба можна звикнути до довічного ув'язнення, моя люба? Та я дякую долі, що ти завжди біля мене, моє велике й останнє кохання. І я не хочу без тебе йти у вічність. Тільки разом…"

Тієї весни, коли Перший міністр УНР вигнанець Володимир Винниченко ще виходив, вимішуючи чобітьми проталий сніг, на альпійську гору, щоб у неозорій далині пробуджених березневим леготом гір уздріти уявні обриси неіснуючої вже Української Держави і виправдовуватися перед собою та каятися за облудну віру в соціалістичну демагогію, колишній соціаліст Головний Отаман Симон Петлюра, який завчасу здер соціалістичну полуду з очей, та, незважаючи на це, залишився теж вигнанцем, бо у вигнання пішла вся Україна, зостаючись при тому в ясирі на своїй землі, перестав себе втішати ілюзіями майбутньої боротьби за волю й дзигонів від холоду у двокімнатній паризькій квартирі на вулиці Тенар біля Сорбонни; він підкидав у піч бруски антрациту й незворушно вдивлявся у фіолетові спалахи полум'я, що блукали по чорній виспі вугілля, не маючи сил перетворити її на жарево.

Під ім'ям "Полтавченко" Петлюра мешкав у конспіративній квартирі разом зі своїм ад'ютантом, поручником Іваном Сорокою; дружина Наталія й дочка Леся винайняли окреме помешкання на бульварі Сен-Мішель й зрідка навідувалися до колишнього Отамана зі скупим харчем, а здебільшого Петлюра й ад'ютант обходилися рідкою кавою, й вугілля теж уже закінчувалося…

Незабаром усе закінчиться, думав Симон Васильович, хоч сам не знав, як саме, та мусить, зрештою, дійти до краю життя людини, яка втратила віру в доцільність свого існування… Винниченко ще довго продовжуватиме себе в літературі, Коновалець створює підпілля, сподіваючись на новий спалах боротьби, а Петлюрі фіолетові язички примарного полум'я освітлюють лише смутні видіння п'ятилітньої давності: Другий зимовий похід Юрка Тютюнника зі Львова в Україну, вирядженій Петлюрою 1921 року не для перемоги, а для засвідчення, що Україна ще живе, – і зневірився Головний Отаман після масакри сотень героїв під Базаром, отруївся зрадою Пілсудського, який за Ризьким договором забрав собі Галичину, а Велику Україну залишив на розтерзання більшовикам; о, якби то куля Степана Федака влучила не в губернатора Грабовського, а в самого маршалка на львівському Ринку!

Якби, якби…

Якби Головний Отаман визнав собі рівним генерал-хорунжого Юрка Тютюнника або, оцінивши його військову потугу, підпорядкувався йому: петлюрівські сіромундирники воювали люто, проте відокремлено від загальноукраїнської завірюхи, коли майже в кожному селі, на майданах біля церков, юрба обирала собі отамана навіть із пастухів; а за Тютюнником і його фанаберним козацтвом пішли б усі отамани й отаманчики, зваблені не так боротьбою за свободу, як показною парадністю тютюнниківського війська…

Якби гуляйпільський батько Махно не загравав із червоними, а долучився до Петлюри, то не волоцюгував би він нині румунськими горами, заробляючи гріш на тартаках, а будував би на пострах більшовицькій Москві могутню Українську Державу. Якби ж не заздрив отаманові Миколі Григор'єву, який вигнав большевію майже з усієї України, й не убив його – підступно й підло…

Якби сам Петлюра нікому не заздрив…

Фіолетові пломінці бігають, ніби забавляються, по чорному острівці антрациту, що ніяк не може перетворитися на жарево і дихає з грубки холодом; Головний Отаман накидає на плечі шинель, бо в кімнаті зимно, а пломінці гаснуть – достоту, як думки в голові Петлюри: живуть же вони, животіють, а зігріти не в силі, мозок не допускає досередини живильного тепла – так само, як оця антрацитова холодна груда не піддається примарному полум'ю…

Хіба я заздрив? Але ж ні, моя влада була незмірно тяжкою і теж примарною; з терпкою ностальгією часом згадувалася мені моя колишня журналістська діяльність. Я не міг знати, що діється в усіх куточках розшалілої в боях України: де вояки УНР наступають, а де зазнають нищівної поразки, де проривають фронт усусуси, а де покотом умирають від тифу; не відав я, коли ж то задумав перейти на бік Денікіна

диктатор ЗУНРу Петрушевич, і чи насправді отаман Болбочан готував переворот, а я завбачливо, бо годі було ризикувати, наказав його розстріляти в кам'янець-подільському каньйоні; не міг теж дізнатися, хто ж то чинить жахливі жидівські погроми – більшовики, махновці, денікінці чи здеморалізовані програшем вояки УНР? І що з того, що я скарав погромників у Житомирі, коли одночасно ще страшніший погром відбувся у Бердичеві… І якби я не був надто впевненим, що ніхто, крім мене, не зможе затиснути в один кулак здеморалізованих отаманів. Бо й справді ніхто не міг цього зробити. І я теж…

Присвічують мені з печі химерні пломінці, і я при їхньому світлі пишу на коліні заповіт – листа дочці Лесі: "Не маю певності, що нова боротьба за Україну розпочнеться за мого життя. За Україну буде боротися молодше покоління, до якого належиш і ти. Дай Боже, щоб вам пощастило більше, ніж нам…"

Я не відіслав цього листа моїй дорогій донечці, бо почув її зойк, що виразно долинув до мене з бульвару Сен-Мішель: "Так цей же заповіт, тату, вже століттями передається з покоління в покоління… І доки це триватиме, Головний Отамане, доки?!"

І зникають з-перед моїх очей печальні видіння катастрофи 1921 року: похмурі картини переміщуються, немов у кінематографі, з кривавого Базару до табору інтернованих в польському Тарнові й далі – до конспіративної квартири на вулиці Мокотовській у Варшаві й нарешті до Парижа, щоб тут навіки зблякнути.

Невідісланий заповіт лежить на столику, і згасають у грубці фіолетові пломінці. Холодно в кімнаті, як же холодно, чому так довго не приходить весна?

Біля Петлюри сидить його вірний ад'ютант поручник Сорока, він теж мерзне, і враз схоплюється зі стільця Отаман, скидає з плечей шинель і каже ад'ютантові:

"Візьми її, вона вже мені відслужила й одступилася від мого тіла… Бачиш цю дірку на лівому вилозі: то колись сліпа куля цілилася в моє серце й застрягла в сукні. Ще не настала тоді пора моєї смерті. А нині мені вже не потрібен цей панцир, та і я нікому теж не потрібен. Хто стане в мене стріляти, кому я нині страшний? Незабаром потепліє, і я обійдуся. А ти продай її на базарі й прикупи харчів та вугілля…"

Головний Отаман віддав ад'ютантові шинель і залишився беззахисним… Тож зовсім легко увійдуть у нього сім куль, випущених 25 травня 1926 року із револьвера Самуїла Шварцбарда на розі вулиці Расіна й бульвару Сен-Мішель.

Й не донесе Петлюра свого заповіту дочці Лесі. І тисячі людей, які забули про живого Отамана, прийдуть до мертвого на Монпарнаський цвинтар. І гірко ридатиме над домовиною свого недруга славний письменник і недолугий політик Володимир Винниченко.

Як же щиро вміють українці шанувати мертвих!

Розділ сьомий

Я багато передумав, брате…

Читати при маловольтовій жарівці було так само важко, як колись, у часи мого дитинства, при каганцеві. Трудно нині збагнути, як нам вдавалося при тому жовтому пломінці, що блимав на запічку, немов зірничка на передвечірньому прузі неба, розпізнавати букви в шкільній читанці, а таки вдавалося, бо прогнати зимову темряву з хати було нічим, хіба що пожежею…

Мої очі втомилися, я відклав рукопис, вимкнув живлення в акумуляторі й, заклавши руки під голову, вдивлявся в темряву, дошукуючись у ній образу Михайла, про присутність якого свідчило лише його глибоке й рівномірне дихання, – був то міцний сон людини з

чистим сумлінням. А таким чистим він був і в студентські роки, таким самим видався мені й тоді, коли пострижений і після тюремної камери блідий, мов кільця картоплі в підвалі, виходив, пригнувшись із "воронка", майже впритул підігнаного до брами львівського обласного суду; спускався він умисне поволі залізною драбинкою, його шарпали, тягнули за руки міліціонери, вони гарчали на нього, мов собаки, що рвуться з ланцюга, аби чимшвидше переступив відстань у два кроки, що проклалася між дверцятами "воронка" і судовою брамою, проте Михайло таки встиг змахнути рукою й гукнути до щільної людської юрби: "Тримаймося!" Натовп, серед якого був і я, хором заскандував: "Без-рід-но-му сла-ва!" – і зник Михайло за брамою, зі скреготом упав залізний ригель на скобу, й здалося нам, що ув'язненого Михайла навіки вихоплено з наших рук, тож заскиглили в душах докори сумління, що ми начебто добровільно віддали його тюремникам за викуп власної свободи, й бунт, ще боязкий, охопив нас. Охоронники відтісняли людей від "воронка", лупцювали крайніх гумовими кийками, погрозливо верещали, проте наш несміливий протест щораз міцнішав, розгорався, безугавні вигуки "слава!" підсилювали його, ми лавою напирали на міліцію; викликали загін омонівців, які почали розганяти збунтований люд: я бачив, як кількох хлопців, заламавши їм назад руки, впихали до критої брезентом вантажівки; якась дівчина з довгим до пояса волоссям захриплим голосом волала "Ганьба катам!"; омонівець у масці робота намотав те пишне волосся на зап'ястя, підняв на ньому дівчину і вкинув у темну пащу "воронка".

Десь там, за брамою обласного суду, вершилася розправа над Михайлом і його побратимами, а ми, розігнані, принижені й безсилі, розбіглися по закамарках, однак згодом здолав нас сором: п'ятеро найсміливіших зібралися в редакції й написали протест з вимогою віддати нам Михайла Безрідного на поруки; того листа заніс до суду я, віддав його секретареві, а потім кілька років ходив проскрибований із забороною публікувати свої писання. Надалі я віддавав рукописи довіреним товаришам, хтось там їх передруковував, розмножував, і так я включився в систему самвидаву і, звісно, ждав арешту.

…Михайло рівно дихав, а я викликав із темряви його образ, щоб він висвітлився переді мною на екрані ночі, – я хотів з приятелем розмовляти, дискутувати, вияснювати для себе ціну бурхливої теперішності й непевної перспективи нашого державного розвитку; надворі із зимової сизоти ліниво проколювався світанок, Майдан німотно дзигонів від морозного вітру, в наметі стало холодно; я нетерпляче чекав, поки Михайло прокинеться й розкочегарить буржуйку, але він міцно спав, і з моєї нетерплячки зроджувалася тривога перед завтрашнім днем. Лише розмова з Михайлом могла мене заспокоїти; я знав: як тільки розвидниться, моя тривога вмить зреалізується в події на Майдані, в нестримний протест, який визрівав уже кілька днів, і ніхто не міг вгадати, якого кольору набере наша революція – помаранчевого а чи кривавого…

Й певне, тому, що до світанку було ще досить далеко, із мого натужного очікування висвітлився нарешті образ Михайла – не нинішній, а той, який постав переді мною, коли він після шестирічного ув'язнення – змужнілий, з пронизливим поглядом карих очей, безкомпромісний і рішучий максималіст – запросив мене на своє весілля з відважною Тетяною, тією самою дівчиною, яку на моїх очах у день суду омонівець, піднявши за волосся, вкидав до "воронка", – знала добре юна дисидентка, що готує для себе нелегку долю української декабристки.

Знав і я, що за мою присутність на дисидентському весіллі доведеться розплачуватися дорогою ціною, але ж не міг я бути слабшим за тендітну дівчину, а зрештою, я давно був готовий до всього: тиждень тому їздив до Коломиї попрощатися з мамою.

Весілля відбувалося в Тетяниному домі, без співів, тостів, воно більше скидалося на засідання підпільного осередку, і ніхто із запрошених нітрохи не сумнівався, що кожне слово, вимовлене на весільній вечірці, буде детально записане каґебістами.

Сидячи за весільним столом, я невідривно придивлявся до Михайла і згадував, як він, підштовхуваний охоронцями, переступав віддаль у два

кроки між "воронком" і брамою суду: був Михайло нині такий самий – пострижений, великоголовий і гачконосий, та, очевидно, шість років неволі щоденно відтискували в його душі, немов на гербовому папері, печать тюремного досвіду, залишаючи ще й тайнопис стійкості, щоб не схибити, не зійти ні на один градус із компасного кола сумління, бо тільки така заданість могла перевести в'язня, загроженого насильством, зневагами і голодом, а що найнебезпечніше, звабою бодай мізерної полегші, по волосинному містку, під яким вирує пекло чужої волі, й звідки, коли впадеш, назад не буде вороття, оскільки зрада знищує жертву не так примусом до вічної повинності, як муками сумління. А стійкість, як тільки вдалося її в собі встановити, породжує вимогу до людей бути готовими до самопожертви.

Саме ці нові риси характеру я запримітив у Михаиловому погляді – він теж пильно придивлявся до мене, немов занурювався в глибини мого світогляду й дошукувався можливої слабкої ланки на його тканині, яку ще можна зшити, щоб не сталося, бува, розриву; я мужньо витримував ті вимогливі Михайлові позирки, та він врешті всміхнувся й промовив до мене, ніби й не до речі:

"Мій прадід Пантела, до якого, я ще пам'ятаю, водив мене в Підбуж дідусь Максим на мед, завжди розпочинав розмову зі своїм сином так: "Ти вчений, а я маю природний розум, то слухай мене". Я не хочу цим сказати, брате, що тобі забракло природного розуму, але коли ходить о стислість, як люблять висловлюватися наші галичани, то саме він – основа вищої чи нижчої освіченості й культури, які є вторинним надбанням. Природний розум – то основа, фундамент, від котрого залежить міцність надбудови, тож кожна людина мусить вряди-годи потупцювати на тому фундаменті, аби впевнитися, що не зрихлився він..."

Подивований його мовою, яка здалася мені натяком на якісь мої схиблення, котрих начебто за собою не відчував, я відказав злегка роздратовано:

"Невже ти маєш підстави сумніватися в міцності мого світоглядного фундаменту?"

"Ні, не маю… – спокійно відказав Михайло, не відводячи від мене погляду. – Однак за ці роки, що мене не було в Україні, в певного прошарку людей, а особливо в письменників, виробилася, як я запримітив, тактика подвійної моралі: мовляв, можна ходити світом у масці Валенрода-пристосуванця, а в душі залишатися затятим дисидентом – Богові свічка, дідькові огарок – з надією, що народ колись розбереться, чого ти більше залишив по собі – запаху бджолиного прополісу чи смороду собачого лою… А письменник повинен засвічувати свою трійцю з найдобірнішого липневого воску й бачити перед собою лише образ Божий, і не впускати в поле свого зору машкару підступного диявола зі спокусливою усмішкою на варгах… Тоді він може називати себе національним письменником".

"Але ж у такому разі в сучасному літературному процесі залишилася б тільки самвидавна література, малодоступна для маси читачів, для шкіл й університетів – на чому тоді мали б ми виховувати дітей, навчати їх розумінню словесного творення, коли в легальній літературі утвориться безнадійний вакуум. А ми з тобою на яких книгах викохували б свою історичну пам'ять, якби не мали творів розкаяних Костомарова і Куліша?"

"Ти не назвав Шевченка… Але нехай – то геній, деміург, який трапляється тільки раз в історії народу. Та був ще кирило-мефодієвець Микола Гулак, який не зрадив присягу".

"І ніхто його не знає…"

"А хто нині добре знає Миколу Міхновського або навіть Юрія Липу, – розмірковував Михайло. – Та чи могли б ми собі уявити розвиток національної ідеї без них? Вони загинули: Міхновського у вісімнадцятому році повісили більшовики, а Юрія Липу закатували їхні виплодки

тридцятьма роками пізніше – й ніби пропав за ними слід… А ні, від них народилося нове покоління поетів-нонкон-формістів – українських, литовських, грузинських, якими заповнили тюрми в Мордовії. А один із них – Великий Поет – відмовився емігрувати за кордон і залишився, як сам сказав про себе, горлом України. Ось яких поетів назвуть колись національними! А ти не хотів би, щоб і тебе так назвали твої нащадки? Звісно, хотів би. Тоді назавше відмовся від угодовства".

У ту хвилину, коли Михайло вимовив ці слова, я вперше помітив за столом при покутті маленьку, зі зморщеним обличчям жінку, і зрозумів, що то Михайлова мати. Вона сиділа з опущеною головою, й мені здалося, що зумисне не дивиться на сина, щоб гості не помітили її материнської гордості. Тільки коли Михайло, закінчивши розмову зі мною, сказав до всіх: "Мужайтеся, братове, розпочався великий час становлення незалежної України, відновлення нашої держави, тож викшталтовуймо в собі націоналістичну ідеологію, ворожу не тільки до московських вожаків, а й до всієї північної орди, яка ніколи не визнає за нами права на самостійне життя!" – коли він це сказав, стара жінка, Михайлова мати, витерла долонями очі й тихо проказала: "Хай благословить Бог тих, хто не відступить…"

Розмова на Михайловому весіллі велася до пізньої ночі. Через місяць каґебісти потай підкинули в його підвал антирадянську літературу, Михайла заарештували вдруге й засудили – цим разом на десять років. Я чекав своєї черги, та ця біда, на моє щастя, мене обминула.

Так яскраво згадалася мені в холодному наметі та весільна розмова, й у цю мить, коли Майдан ще німів, дивилися на мене з уявного образу Михайла його нестерпно вимогливі очі.

Я лежав горілиць на матраці, світанок крізь сірий брезент уже проникав до намету, а ті очі не переставали мене пронизувати; я захотів розбудити приятеля й сказати йому, що його наказ чесно виконав – давно відмовився від будь-якого компромісу з ворожою владою і двадцять останніх років совєтчини терпів безперервні цькування за свої

історичні романи. Та він про те знав сам. Михайло вже не спав, крізь сутінок дивився на мене, а коли наші очі зустрілися, він сказав, ніби відчув, що я потребую в цю мить його доброго слова:

"Не муч себе, брате. Ти гідно витримав випробування..."

Михайло розпалював буржуйку, а Майдан поволі заповнювався людьми, гомонів, клекотів, і сказав мій приятель:

"Сьогодні – пік. Станеться те, що задумано. Відбудеться облога будинку Ради Міністрів, Верховної Ради і резиденції продажного президента. А якою ціною обійдеться переворот, побачимо. Ти залишайся в наметі, а я вийду – мушу бути на Майдані".

Я сам собі дивувався, що після цього Михайлового повідомлення ні крихти тривоги не добралося до мого серця: на Майдані незабаром збереться до мільйона люду, і ніхто не здолає народ! Там – наші громадяни, люди різних професій, станів і національностей, там звучать українська і російська мови, але всі єдині і всі однією мовою скандують: "Разом нас багато, нас не подолати!" І мені в цю мить згадалися колишні непримиренні і войовничі Михайлові інвективи на адресу північного сусіда. Я спитав його:

"Ти й далі дотримуєшся донцовської радикальної доктрини?"

"Я багато передумав, брате, – відказав Михайло. – У таборі були в'язні з усіх кінців імперії, і росіяни теж... Щоправда, досі ще ні один москаль, з яким я ділився шматком хліба, не привітав мене з Незалежністю України. А скільки говорили: "Настанет время, і ми подадім друг другу рукі, как равноправниє граждане – каждий своего государства". Ніхто мені цих слів досі ще не повторив. Але я відчуваю, що там, на Майдані, є вже чимало людей, готових до такої мови. Час – найкращий учитель...

Бо скажи мені, брате, чи багато знайдеться росіян, які хотіли б покинути Україну й вернутися на свою батьківщину, яка не має визначених кордонів – є всюди і ніде… Тут їхня батьківщина, й за неї вони вийшли в ці дні боротися. Звичайно, не всі. Он тусується донецька шантрапа, готова вдертися на Майдан. Але де ти знайдеш ідеальну одностайність? Квіти й терни ростуть на одному й тому ж клаптикові землі".

"Це правда, – сказав я. – Але що мене вразило вчора, коли я йшов до тебе: абсолютна чистота на Майдані, люди, незважаючи на те, що прийшли на протесту акцію, – добрі, лагідні й комунікабельні; я не бачив п'яних, я бачив закоханих: ти уявляєш собі – кушпелить сніг, а якась пара накрилася прапором і цілуються вони там, думаючи, що ніхто їх не бачить. Ну а терни поміж квітами – вони є всюди, і серед наших суперпатріотів чимало теж… Якось я бачив по телевізору: нинішній поки що президент покладає перев'язаний жовто-синьою стрічкою букет квітів до пам'ятника Шевченка, а непогамовний молодик ту стрічку зриває і топче ногами – тільки тому, що пов'язав нею квіти його ворог…"

"Такий патріот, – спохмурився Михайло, – може потоптати і хрест, і Україну… Я добре знаю того молодика".

"Хто ж він?"

"Ти його не знаєш, то й не буду називати, їх теж породив Донцов. Ні, ні, я не кидаю каменем у знаменитого політика, але саме таких екстремістів виховав він, безнастанно шельмуючи наших інтелігентів. Як тільки він їх не обзивав: травоїди, гречкосії, фелахи, свинопаси, євнухи, плебеї, смерди! І, наслухавшись такого, молодий максималіст стає м'ясоїдом, хижаком, хамом… Ет, не хочу більше про це балакати, боляче…"

"У цьому винен не тільки Донцов, – розвивав я Михайлову думку. – Наша література, і фольклор теж, так чи інакше глорифікували голоту –

тих нахаб, які ні перед ким шапки-бирки-зверху дірка не скидали, розбійників, що відбирали в господарів чесно зароблене добро – мовляв, хочуть зрівняти світ, охлократів, які не визнавали над собою старших, чернь, яка скликала чорні ради. А ми дивуємося, звідки в тридцятих-сорокових роках взялися в нас комсомольчики, що відбирали в селян останнє зерно, прирікаючи їх на голодну смерть..."

"Так, так, брате, повбивали ми Богунів, Сомків, Виговських, змобілізували в свої ряди брюховецьких і пушкарів, й змінилися козацькі нащадки на базарних злодійчуків, жебраків, що на відпустах виставляють напоказ гнійні виразки, викликаючи в людей не лише жалість до себе, а й прихильність: хай чабан, а не високоосвічений лицар буде в нас за отамана! Але нинішній Майдан – то очищення народу від невольницької скверни, й стане він невпізнанно іншим, побачиш..."

І замовк мій приятель, вдивляючись у пломінці, що спалахували в буржуйці над дровами, а я відчув, що якась жура, якийсь моральний дискомфорт гризе Михайлову душу, й мабуть, думає він тепер про того негідника, що потоптав синьо-жовту стрічку. Хто ж то був, думав я, чому Михайло не захотів його назвати? І раптом неймовірна підозра вп'ялася клинком у мою свідомість, я притьмом підвівся з матраца, призначеного не для мене, присів на стілець поруч з Михайлом і квапно перемінив тему розмови.

"Ти розповідав про Великого Поета з мордовського табору, який вибрав для себе неволю на рідній землі замість свободи на чужині. Його замучили в тюрмі перед тим, як міг він отримати Нобелівську премію, і його прах перенесли побратими в Україну. Я знав того Поета. А чи багато було в нас таких? А ні, одні покидали батьківщину з природного страху за своє життя, другі міняли наші злидні на чужинецький достаток, ще інші, ідейні, імітували боротьбу за незалежність по чужих задвірках і обіцяли полишеному народові переможний похід у Київ на білих конях... – мить помовчавши, я поставив Михайлові категоричне

питання: – А хто, хто з наших політиків пішов на таку жертву, як той Поет-в'язень мордовського концтабору?"

Не повертаючи до мене голови, Михайло вимовив несподівано дзвінко, здуваючи подихом полум'я в грубці, ніби хотів, щоб його слова вихопилися з намету й пролунали над київським Майданом:

"А був, був такий: командир УПА, генерал-хорунжий Роман Шухевич!"

Розділ восьмий

Лицарі "Залізної остроги"

(Із Михайловых записок)

Хтось там скептично бурчить: українці вміють тільки гарно співати! А я кажу: якби не героїчні ораторії, як-от "Слово о полку", що їх виконували бродячі гусельники за княжих часів, не веселі співанки скоморохів-баїшників, не думи та невольничі плачі козацьких кобзарів, якби не стрілецька музична бравада та бойові упівські марші – чи не заниділи б ми в духовній глухомані, позабуті, нечутні й світові нецікаві, а чи без пісень можливі були наші перемоги і фізична витривалість після програних битв? Та ніколи!

А ця пісня, яка лунала вечорами над Волгою, підтримувала в бойовій формі дистрофіків у Дубовському таборі полонених австріяків, не давала зневіритися, впасти, скоритися, заниділи: певне ж, завдяки їй понад тисячу колишніх усусусів вирвалися з острова смерті, допали до Києва, й понеслася вона над Подолом із плацу Духовної семінарії, що на Вознесенському спуску:

Не сміє бути в нас страху

Ні жодної тривоги!

Чому – бо ми є лицарі грізні

"Залізної остроги!"

Це почесне звання привласнили собі усусуси 1916 року після битви з москалями на горі Лисоня, що виросла над бережанськими рівнинами із глибоких каньйонів Золотої Липи та її притоки Ценівки; тут більше ніж півроку пролягала бойова лінія між австрійським і російським військами, тут сотні усусусів потрапили в полон і понесли славний титул і голосну пісню на далекі приволзькі степи, з нею вони вернулися в Україну в складі Першого куреня Січових Стрільців під командою полковника Євгена Коновальця.

Й залунав над дніпровськими кручами молодечий спів:

І до дівочих ніжних серць

Ми знаєм всі дороги!

Чому – бо ми є лицарі грізні

"Залізної остроги"!

Січові Стрільці добували зброю в спорожнілих царських казармах у Дарниці, Святошині й на Подолі: за місяць або й менше Курінь СС складався вже з двох піхотних сотень, сотні скорострільної й гарматної батареї. Слідом за втікачами з Дубовки потягнулися до Києва східні українці із зліквідованих царських частин, вони були добре озброєні, а з Уралу й Туркестану прибували голодні й обдерті полонені галичани, вони вступали в ряди Січових Стрільців, їх вмундировували й озброювали. Роман Дашкевич привів із Дарницького табору дві сотні полонених усусусів: тоді Курінь СС увійшов до складу українізованої

дивізії імені Дорошенка й перемістився із Вознесенського спуску в казарми на Подолі.

Старшини Січових Стрільців Андрій Мельник, Роман Сушко, Максим Безрідний, Іван Чмола, Роман Дашкевич прийшли на чолі з полковником Євгеном Коновальцем на прийом до Голови Центральної Ради Михайла Грушевського, і заявив Коновалець Президентові:

"Ми не галицька військова організація і не наддніпрянська – ми соборницька всеукраїнська військова сила, імперативне гасло якої: єдність національного духу по обидва боки Дніпра. Хочемо служити Центральній Раді".

Грушевський скубав свою сиву бороду й питав: чому ви так пізно прийшли до мене? З Харкова під командою Муравйова і Коцюбинського вирушило на Київ десятитисячне, озброєне до зубів, більшовицьке військо, Гайдамацький Кіш Петлюри відступив з Полтави, Центральна Рада кинула під Крути кілька сотень необстріляних студентів, які не в силі стримати червону навалу. А запевняв же Винниченко, що російські соціалісти ніколи не підуть проти нас.

Коновалець не гаявся, вислав під Крути сотню Романа Сушка, проте вояки повернулися від Броварів: у Києві на "Арсеналі" вибухло більшовицьке повстання. Сотня Сушка прорвала заслону червоної піхоти на Великій Володимирській; на підмогу Сушкові підійшла сотня Андрія Мельника, здобула готель "Прага" і зійшла Андріївським узвозом на Поділ; відділ Івана Чмоли зайняв Михайлівський монастир. Тоді від Печерська більшовики почали обстрілювати з гармат Поділ, однак гармаші, серед яких були вояки різних національностей, збунтувалися проти свого начальника – російського генерала Кирея – й почали бомбардувати "Арсенал", проломили стіну, й крізь ту пройму увірвалися Січові Стрільці. "Арсенал" було здобуто, більшовицьке повстання розгромлено.

Однак переможці не змогли утриматися в Києві: до міста увійшли муравйовці, Центральна Рада під охороною Січових Стрільців відступила до Житомира, в столиці відбулася триденна різанина, в якій загинуло п'ять тисяч цивільних громадян.

Аж у березні 1918 року після запеклих боїв на теренах України лицарі "Залізної остроги" і гайдамаки отамана Петлюри, прикриті німецьким військом, яке, за Брестською угодою, підтримувало Центральну Раду, увійшли до Києва, співаючи свій переможний гімн "Бо ми є лицарі грізні "Залізної остроги!"

…Комендант охорони Центральної Ради поручник Максим Безрідний вранці 29 квітня перевіряв пости: вартові стояли на місцях, і в місті було спокійно, може, аж надто тихо, немов перед грозою. Поручник справлявся на Львівську вулицю до стрілецьких казарм, думав перепочити після безсонної ночі, та враз побачив, як з-поза ґмаху червоно-стінного Університету стрімко вимарширували дві колони німецьких солдатів із карабінами "на плече". Поручник насторожився – що б то мала означати вранішня екзецирка серед плацу навпроти урядового будинку? Солдати по команді "стій" зупинилися й тут же розбіглися в розстрільну; це не на жарт стурбувало Безрідного, він пильно роззирнувся й одразу ж заспокоївся: міністри з портфелями в руках один за одним йшли до приміщення Центральної Ради на засідання й не звертали уваги на чужинецьких військових, якими з певного часу кишіло все місто.

Та в ту мить, коли Безрідний переходив бульвар, почулася позаду нього коротка команда, за нею пролунав одностайний металевий ляск – то солдати примкнули леза багнетів й рушили з карабінами до брами будинку, немов на штурм.

Максим Безрідний умить зорієнтувався: німці вчиняють переворот! Ще вчора поміж стрільцями прослизла побрехенька, буцімто кілька днів тому в приміщенні цирку відбувався бенкет німецького вищого офіцерства, на який було запрошено російських генералів й між ними

генерал-лейтенанта Павла Скоропадського – нащадка гетьмана дурного, як мовив Шевченко. Хтось вифантазовував, як захмелілі німці забавлялися із Скоропадським: одягли його в кармазиновий кунтуш, на голову наділи гетьманську шапку з перами, вручили йому дерев'яний буздуган й проголосили гетьманом України.

Ніхто цим чуткам не надавав поважного значення: якщо таке і відбувалося, то це були звичайні розваги п'яної офіцерні… Однак ті чутки, виявляється, не були ніякими побрехеньками – німці зрадили Центральну Раду. Он вриваються шваби в український урядовий будинок, звідти долинають команди й крики, – й біжить чимдуж Максим Безрідний до палацу з готичними шпилями, що за Володимирським собором, і вмить з будинку в супроводі стрільців виходить стривожений Грушевський, сідає в авто, і мчить машина до стрілецьких казарм на Львівську вулицю.

Невдовзі німецькі солдати обступили казарми й наказали стрільцям виходити на подвір'я, Грушевського ж залишили під домашнім арештом. На те прибув на авто полковник Коновалець, німецький генерал Айхгорн запевнив коменданта Корпусу С С у своїй прихильності до нього, однак звелів віддати стрільцям наказ скласти зброю, яка доконче буде їм повернута, якщо Корпус передислокується в Білу Церкву. Коновалець не бачив іншого виходу, як погодитися, він закликав своїх вірних бійців не бунтуватися – адже не все втрачено, ми ще повернемося до Києва…

Стрільці кидали долі карабіни, втирали сльози, а один стрілець підступив до Айхгорна й процідив крізь зуби: "Прокляті зрадники, ще прийде час, коли ви разом зі зброєю будете складати до наших ніг свої голови". З тим він вихопив із кобури наган і вистрелив собі в скроню.

У приміщенні Центральної Ради німці заарештували міністрів; на Софійський майдан виїхали повози, набиті москалями, вони стріляли навмання у натовп, а перед пам'ятником Хмельницькому поставали попи правити молебень за здоров'я ясновельможного гетьмана України Павла Скоропадського.

Й розійшлися по Україні, не питаючи дозволу в гетьмана, московські каратели: ми ще вам покажемо "самостійну неньку"!

…Не міг би я категорично – зневажливо й люто – кинути каменем в історію опереткового Гетьманату, який хіба лише назвою нагадував незалежну, хоч теж ефемерну, Козацьку державу, а в своїй суті був маріонетковим утворенням у політичному полі конаючої Російської імперії, яка на очах у всього світу блискавично перетворювалася на імперію новітню – більшовицьку. Таки не міг би: за вісім місяців правління гетьмана Скоропадського в Україні постали державні інституції, українські школи, Академія наук, Кам'янець-Подільський університет, з'явилися дисципліновані військові організації… Проте око навіть недосвідченого політика могло вбачати в цьому політичному утворенні штучність і неприродність. Гетьманатом фактично правила зрозпачена в боях за "єдінонєдєлімство" стара Росія; гетьман не вмів і двох слів зліпити українською мовою; каральні московські загони мордували Україну, німці, які за Брестською угодою зобов'язалися захищати суверенність України перед зазіханням більшовиків, денікінців, румунів, поляків, орієнтувалися виключно на російську антибільшовицьку військову силу – ідея нової "єдіной і нєдєлімой" Росії була погано прихованим стрижнем політики Павла Скоропадського.

У листопаді 1918 року гетьман остаточно здер зі свого політичного обличчя фальшиву проукраїнську маску й видав офіційну декларацію про федерацію України з Росією. Четвертий Універсал Центральної Ради був скасований. Єдиною українською військовою силою, якщо не рахувати анархічну махновщину, зосталися Гайдамацький Кіш Симона Петлюри та Осадний Корпус Січових Стрільців із чотирьох дивізій у Білій Церкві. Грушевський вийшов із гри, подався в еміграцію, а Винниченко і Петлюра, коменданти без війська, проголосили Директорію й обидва приїхали в Білу Церкву до штабу полковника Коновальця. Там застали посланця зі Львова сотника Осипа Назарука, який прибув від уряду ЗУНР до фактично єдиної в Україні національної військової сили просити допомоги проти поляків.

На прохання Назарука, замість Коновальця, командира готового до бою Корпусу СС, відповів Петлюра, який ще не міг бути компетентним у військових справах – щойно був звільнений з-під арешту:

"Без Києва Львів не втримається, мусимо передовсім здобути столицю… – І тоді заговорив до Коновальця: – Настав найсприятливіший момент для підняття в Україні протигетьманського повстання. Австрія розпалася, в Європі вибухають одне за одним заворушення з комуністичною закваскою, німці повертаються додому, загрожена більшовиками армія Денікіна готується до вимаршу з Одеси, щоб прийняти простягнуту руку Скоропадського…"

"Я знаю про це, – зупинив Коновалець Петлюру. – Мій Осадний Корпус готовий до виступу… А, до речі, може, вам відомо, скільки правди в тому, що Дмитро Донцов служить у Скоропадського. Невже таке можливе?

"Про це я дізнався ще в тюрмі, – відказав Петлюра. – Й повинен сказати, що його підтримка гетьмана досить небезпечна, то впливовий політик".

"І він визнав незалежність України під зверхництвом продажного Скоропадського? В це важко повірити".

"А визнав… Його збаламутила українізація освіти, він, певне, не розуміє, що це московська пастка. Тому не варто очікувати прозріння Донцова, засліпленого квазідержавною демагогією гетьмана, його треба ізолювати. Авторитетне для української громади слово цього політика може нам більше нашкодити, ніж московська дивізія князя Святополка Мірського, що в Мотовилівці готується до наступу на Київ…"

"На станцію Мотовилівка я пошлю Дашкевича з його гарматою, – промовив Коновалець. – А Донцова… Нікуди він не дінеться, виловимо".

14 грудня 1918 року Осадний Корпус СС під командою Коновальця вирушив на Київ. Батарея Романа Дашкевича у лісі під Мотовилівкою розгромила дивізію князя Мірського, Гайдамацький Кіш Петлюри розбив решту німців під Фастовом, а Сердюцька дивізія, що стояла гетьманською залогою у Василькові, перейшла на бік повстанців.

15 грудня полковник Коновалець із Корпусом Січових Стрільців і Петлюра з Гайдамацьким Кошем увійшли на Софійський майдан. Владу в Україні взяла Директорія, гетьман, перебраний в жіночий одяг – як і Керенський – втік із Києва. Останні гетьманські сили захопив у полон полковник Роман Сушко біля Ботанічного саду: полонених привели до казарм на Львівську вулицю, й серед них Коновалець побачив Дмитра Донцова, демонічний вигляд його помітно збляк, з його очей світилася цілковита розгубленість.

Полковник наказав конвойному вивести Донцова з тлуму полонених, узяв його під руку й повів у свою колишню штабну кімнату. Донцов слухняно, як в'язень, пішов поруч з Коновальцем, скоса позираючи на нього, й на його обличчі розтавала розгубленість – сувора шаруга бралася брунатних щік; обидва мужі якусь хвилину сиділи мовчки за столиком один навпроти одного, не зважуючись починати розмову. Врешті спитав Коновалець Донцова:

"Як ви тут опинилися, пане Дмитре? Після нашої розмови в Зашкові мені важко збагнути, яким чином ви – потрапили до промосковської вояччини… Це неймовірно. І як мені тепер повестися з вами: Голова Директорії наказав вас заарештувати, вам загрожує польовий суд".

Жоден м'яз не здригнувся на циганському обличчі полоненого – видно було, що він не боїться й наміру не має виправдовуватися, обстоювати свої позиції, зрештою, не було цієї миті в нього ніяких позицій, вони здиміли, як тільки гетьман видав декларацію про єднання України з Росією, але відповісти Коновальцеві мусив.

"Я не сподівався такого кроку від гетьмана… Те, що він не вмів розмовляти українською – у воєнний час чиста дурниця. Скоропадський – бойовий генерал, військовий професіонал, то не розпещений по борделях письменник Винниченко, який не має поняття, що таке армія для держави, для цього шукача аморальної "чесності з собою" головний атрибут державності – то хіба що національний декор, як-от подільська вишиванка, в якій він ходив до театру на прем'єри своїх вистав…"

"Ви самі собі суперечите, пане Донцов, – спинив його Коновалець. – Адже вашому ясновельможному гетьманові ще й як слугувала козацька вберя, коли ступав на гетьманський престол!"

"То камуфляж, його накостюмували українські супер-патріоти. У такій папужій формі він подобався нашим плебеям, і за ним пішли… Для українців зовнішня національна традиція дуже багато важить, гетьман мусив цим користатися. Я, звісно, до таких травестій був байдужим. Мені йшлося не про гетьманський кунтуш, а про історичну доцільність гетьманської форми правління в Україні, вона найбільш природна для ментальності нашого народу своїм дуалізмом: показний січовий демократизм під час обрання гетьмана і тоталітарна влада демократично обраного провідця, яка вельми потрібна нашій національній громаді, схильній до охлократії. Обраний козаками Хмельницький розчереплював потім булавою голови тим же козакам, якщо вони виявляли непослух".

Донцов уже встиг забути про свій статус полоненого, якому загрожував польовий суд, він розпалював себе власним монологом й не давав Коновальцеві прийти до слова.

"Тому я став за гетьманство, ми разом з В'ячеславом Липинським дійшли до такого скутку. Про можливу зраду гетьмана ніхто з нас і не думав. І як було не захоплюватися Скоропадським? Винниченко проповідував пацифізм, Петлюра збирав навіжених гайдамаків на Полтавщині, Грушевський посилав під Крути дітей, щоб потім мати нагоду поридати на Аскольдовій могилі, а Скоропадський умить

зорганізував боєздатну армію, не кажу вже про національні інститути. І тому я покинув Українське пресове бюро в Берліні, прибув до Києва і став вельми потрібним функціонером у гетьмана: він назначив мене головою телеграфного агентства… Мій друже! – вигукнув Донцов, простягнувши руку, щоб поплескати Коновальця по плечу, та впору стримався. – Пане полковнику, покиньте бавитися в демократію, Україна до неї ще не доросла, та ваша демократія нині на ембріональній стадії або вже переродилася на охлократію, яка нас погубить, побачите… Нашому народові треба нині міцної руки, оглухнім на відгомони новгородських дзвонів, покиньмо партійні соціал-демократичні забави! Ви сильна людина, ви щойно розгромили підступного ворога, проте візьміть собі на карб його тоталітарну науку, створюйте орден! В Росії вже його створили, вони мають більшовизм, а ви збираєтеся їх перемогти анархічною отаманщиною. Та вони вас передавлять, мов бліх – поодинці! Ви природний мілітарист, я це запримітив ще під час нашої розмови в Зашкові після фестину – ви ж уже тоді започаткували мілітарну організацію. Не захоплюйтеся псевдодемократичними гаслами Винниченка і Петлюри – пропадете, як пес на ярмарку!"

"Вгамуйтеся, вгамуйтеся, пане Донцов, – знову спинив Коновалець співрозмовника. – Ви ж проповідуєте достоевщину. Таж то він у "Бєсах" виписав візію тоталітарної державної системи: одна десята суспільства має панувати над рештою рабів. Перетворіть люмпенів на голодрану аристократію, знищіть еліту, спаліть церкви, пиячте і вбивайте! "Ми старий мір разрушім до основанья…" До чого б така ідеологія довела, вияснив нам Франко у статті "Що таке поступ?" – нинішні царі здаватимуться нашим нащадкам невинними дітьми, якщо утвориться тоталітарна марксівська держава…"

"Але ви забули, пане Євгене, Франкову поему "Похорон". Полководець Мирон здобуває над ворогом перемогу за допомогою черні, однак упору спам'ятовується: не можна голоті віддавати владу, вона здатна витворити тільки сатанинський лад. І він сам розгромлює чернь, яка здобула перемогу й готова по-бандитськи правити державою. Чому ви не пам'ятаєте цієї Франкової науки?.. Ми не здобудемо незалежності,

поки не виховаємо свою національну аристократію, як це зробив Перікл у стародавній Греції. А вона може виферментуватися лише в організації, яка має статус ордену – і тільки! Чей же москалі, озброєні нині більшовицькою тоталітарною ідеологією, ті варвари, які хочуть завоювати світ і радіють, коли знаходять щось таке, що можна іще зруйнувати, – ті гунни вриваються в наш Рим, і проти них ми можемо ставати на прю, прийнявши їхній спосіб війни. Цього не зробив гетьман, це маєте зробити ви".

Раптом Донцов змінив тон своєї мови.

"Що будете чинити зі мною?" – спитав.

"Переправлю вас до Швайцарії, таких людей, як ви, у нас не густо".

"Буду вам вдячний, пане полковнику… У Берні залишилася і жде мене моя кохана дружина. Ви знаєте її – то Марійка Бачинська".

…Цю розмову з Донцовим пригадав собі Коновалець після цілорічних битв на просторах України, після тифозного мору, зради Петрушевича, хаосу отаманщини і врешті – після програної битви з поляками біля Чорторії… Петлюра виїхав до Варшави, Грушевський замешкав у Відні, Винниченко подався в Москву. А Україна, не готова до незалежного життя, агонізувала в зимових походах.

У грудні 1919 року Корпус Січових Стрільців склав зброю полякам у Луцьку. Коновалець вийшов з табору інтернованих через два роки й прибув до Львова, щоб із новітніх лицарів "Залізної остроги" створити орден.

"Нова війна за незалежність щойно почнеться", – сказав він сам до себе, коли разом з Ольгою Федаківною виїжджав уночі зі Львова – після атентату на маршалка Юзефа Пілсудського.

Розділ дев'ятий

Срібна сурма

(Із Михайловых записок)

Після невдалого атентату Степана Федака на Пілсудського в Галичині блискавично завирувала хвиля українського резистансу. Сигнал до нової боротьби був поданий упору: після програшного походу Пілсудського й Петлюри на Київ катастрофічно посипалося листя із лаврового вінка польського вождя, і навіть "Cud nad Wisłą"[1] не врятував його від неслави – шляхетська ідея відбудови Речі Посполитої від моря до моря зазнала остаточного краху. А ще після відступу більшовицьких військ за Збруч кинута Пілсудським примиренська фраза "Без вільної України неможлива вільна Польща" цинічною насмішкою прозвучала над зневоленим галицьким людом після зрадницького Ризького договору між червоною Росією і Польщею, в якому третя сторона, українська, участі не брала, – над Україною поралися переможці, немов мисливці над убитим оленем, розшматовуючи здобич між собою й намагаючись ухопити кожен для себе більший кусень, – отож за фальш маршалківської фрази свиснула мимо його вух куля з Федакового револьвера. З другого боку, фатальна для маршалка декларація любові до України до краю розлютила польських шовіністів, й без того невдоволених варшавськими перемовинами Пілсудського з Петлюрою: конвокаційний сейм оголосив себе керівним інститутом держави, усунувши маршалка від влади, й ставлення поляків до swego drogiego wądza[2] найвлучніше відбилося в репліці тюремного каштеляна в Равічі, куди привели засудженого на шість років Степана Федака: "Чому ти не застрелив того лотра? Польща була б тобі вельми вдячна!"

Перша клітина Української Військової Організації, створена у Львові Коновальцем, підняла на західних землях України нечуваний рух опору: горіли маєтки польських дідичів; колишній усусус Степан Мельничук, перемінивши синьо-жовтий прапор на червоний, партизанив на

Тернопільщині зі своєю "Дванадцяткою", поки її не виловили польські каратели й не розстріляли; Начальна команда УВО винесла смертний вирок поетові Сидорові Твердохлібу, який погодився кандидувати до польського сойму – бойовики УВО застрелили його в Кам'янці Струмиловій; славного письменника Михайла Яцкова українська громада збойкотувала за видання колабораціоністського часопису "Рідний Край"…

У Львові Начальну команду УВО очолив полковник Андрій Мельник, він залучив до роботи в організації отамана Другого зимового походу, втікача з-під Базару Юрія Тютюнника, який заклав свій штаб у домі на провулку, що вибігав з вулиці Понінського до парку Кілінського; львівською Крайовою командою УВО керував із Праги Євген Коновалець; із Швайцарії до Львова перебрався Дмитро Донцов, посланий Полковником редагувати відновлений "Літературно-науковий вісник"…

…У Подєбрадах, що над Лабою біля Праги, в аулі Української Господарської Академії зібралися учасники конференції українських старшин, що її скликав полковник Коновалець. У просторій залі місць не вистачало, й дехто стояв, спершись плечем до стіни; за президійним столом обіч Коновальця сиділи генерал-хорунжий армії УНР Роман Дашкевич і молода жінка в чорній сукні з білим комірцем – Ольга Басараб, муж якої, усусус Дмитро, загинув у перші дні війни в ізворах Бескидів, й відтоді ніхто її не бачив у іншому одязі, на її щоках закаменіли жовна, і навіть хвилева внутрішня втіха від влучних інвектив промовця не розпогоджувала її обличчя. Генерал Дашкевич мав вигляд явно неспокійний, він пильно вдивлявся в зал, зупинивши погляд на постаті жінки з коротко стриженим волоссям, у стрілецькому мундирі; жінка сиділа в середньому ряду й теж не зводила очей з генерала. Полковник Коновалець невідривно дивився на промовця, ловлячи кожне його слово. Він був задоволений, що під час оглядин табору для інтернованих українських вояків у Йозефові біля Градця Кралового зустрів знайомого ще із шкільних років, трохи молодшого за себе учня Академічної гімназії, який теж, як і Євген, добирався льокайкою із Жовкви до Львова, – був то Юлько Вассіян, циганкуватий хлопчина.

Коновалець не міг його, вихудлого й у зітлілому мундирі, впізнати. Юліян сам признався до Євгена – молодшим школярам старші краще запам'ятовуються. Євген забрав товариша з собою на конспіративну квартиру в Празі, вони проводили вечори в розмовах і дискусіях: Юліян був добре обізнаний у політиці, ґрунтовно знав історію й літературу, мова його була логічна й аргументована, й подумав Коновалець: буде він ідеологом УВО.

Вассіян виголошує промову на старшинській нараді, яка є установчою конференцією Чехо-Словацької крайової команди УВО, він поринає в найглибшу історію України, висвітлює наш глибокий родовід, засвідчуючи цим автохтонність українців на своїй землі, що дає їм право здобувати свою незалежність.

"Для нації, яка бореться за свободу… – промовець на мить зупиняється, обводячи переповнений зал карим поглядом, ніби шукає однодумців, і, переконавшись, що в цій залі всі спаяні єдиною жадобою боротьби, продовжує: – Для такої нації пізнання власної минувшини не має бути самоціллю й пихою, мовляв, наші корені сягають у глибину кількатисячної трипільської культури, ми найдревніший на землі народ, і через те маємо найбільше прав на самостійне існування, – згадаймо, скільки-то народів із правічною історією в тій же історії навіки залишилися! Пізнання нашої минувшини має стати засобом творення національної ідеї, без якої неможливе державне будівництво. Вивчення минувшини – то не погляд на завершену історію, а праця для продовження нашого національного життя. Та мусимо з болем усвідомлювати, що та націєтворча ідея закорінювалася в нас не за допомогою переможних битв, ті битви були здебільшого програшні, зате ми завше володіли глибинним врощенням у рідну землю: бурі покотом клали наш людський ліс, але з корінням вирвати його не могли; нашу землю обезіменювали, нашу історію фальсифікували й плюгавили окупанти, проте наш народ злітав завжди феніксом із пожарищ. Бо мав міцний корінь… І хоч з нього нерідко виростає труй-зілля відступництва, не знищуймо кореня ненавистю – чемериця ще може відродитися в попередньому стані. Нас мало, а тому підживлюймо той бур'ян

екстрактом любові – і пізнають, і згадають відступники свій родовід. Не проганяймо їх, прозрілих, не караймо за колишні гріхи, не витруюймо в них своєю, хай і праведною, ненавистю зародки національного пробудження..."

Промовця зупинили рідкі оплески: Вассіянова ідея всепрощення не заполонила сердець людей, які роками брели ріками власної крові, пролитої не тільки ворогами, а й зрадниками; зморені битвами, принижені соромом, скривджені втратою так тяжко здобутої держави, борці жадали помсти.

Хвилеву тишу в залі розколов голос Ольги Басараб:

"За кров, за муки, за руїну – відомстимо за Україну!"

"Браво, Олю!" – пролунав голос із зали – то вигукнула жінка з коротко стриженим волоссям, у стрілецькому мундирі.

Аж тепер Роман Дашкевич упізнав її. Він сперся руками на стіл, щоб підвестися, Коновалець притиснув долонею його зап'ястя.

"Витримай ще хвилинку..."

Промовець продовжував таким самим рівнотонним голосом: "Наш народ ніколи не ніс на чужі землі своєї правди з допомогою меча: бажання панувати над сусідами не є властивим нашій природі. Але ми маємо свою землю, яку заприсяглися обробляти й обороняти. Тож неодмінно розоремо її й недремну сторожу поставимо на межах. Бо, крім меча, маємо незнищенну й найсильнішу зброю – слово. Тарас Шевченко – не окремий випадок, як намагаються стверджувати деякі філософи, то внутрішня потреба нації. Це ж від його "Посланія живим і мертвим...", "Холодного Яру", "Великого льоху" зродився нечуваний героїзм під Кругами й Базаром. Голос Шевченка народ сприйняв, як звук труби Архангела, як зішестя Святого Духа на апостолів. І народжуватиме дух

Поета нових борців, які здобудуть перемогу. Через їхні діяння ми станемо яскравою на весь світ нацією й творитимемо нову українську історію так, як це чинить державна нація. Бо інакше діяти ми вже не зможемо. Амінь!"

Тепер зал вибухнув оплесками й вигуками "слава!".

…Полковник Коновалець оголосив перерву, і ще не встигли делегати конференції підвестися з місць, як одночасно із зали та зі сцени просто-таки кинулися одне одному назустріч дівчина у стрілецькому мундирі з чотирма кубиками четаря на комірі і генерал з трьома плетеними срібною ниткою зірками на вилогах; у проході вони рвійно обнялися й так завмерли у всіх на очах; і стояли в пошанівному мовчанні старшини, дивлячись на бувалих воїнів, які сім літ шукали одне одного в лабіринті воєнних доріг і знайшлися аж тоді, коли війна трагічно закінчилася, й місця на рідній землі для них не знайшлося.

"Я здався москалям у полон, щоб знайти тебе, моя кохана. В Самарі шукав…" – "Я там була недовго, нас вивезли в Туркестан, а коли полонених обміняли, я опинилася в Кам'янці-Подільському, служила референтом Міністерства закордонних справ в уряді УНО…" – "І де ти зупинилася нині?" – "У Відні". – "І я там… Велика та столиця небіжки Австрії, а ми в ній загублені й розгублені…" – "Вже ніхто нас тепер не розлучить, любчику…" – "Ніколи, кохана…"

Вони тулилися одне одному обличчями до плечей, відірватися не могли і не хотіли, боялися приглянутися зблизька: ану ж змінилися, постаріли, знегарніли, проте цікавість була незборимою, їхні очі зустрілися, й тоді вони разом утішно засміялися, бо ж були такі самі, як колись на комерсі в Українському городі останнього дня миру.

Врешті закоханих роз'єднав Коновалець.

"Ну досить, досить, – пригорнув Романа й Оленку до себе, поцілував дівчину в щоку. – Цілу перерву ви простояли, мої любі, а час біжить. Займайте свої місця, а після засідання пообідаємо разом у кав'ярні "Сміхов" над Лабою і там порозмовляємо. Не буде тільки між нами Марійки, вона з Донцовим у Львові, там і Максим Безрідний. Але що я задумав, не вгадаєте: у віденській церкві Св. Варвари править мій приятель отець Йосиф Паславський, професор греко-католицької семінарії "Барбареум". Він вас обвінчає. А я буду дружбою, маю таке право: ми з Ольгою ще не одружені…"

"О, то на твоєму весіллі я зможу бути старостою!" – засміявся Роман.

У кав'ярні "Сміхов" збиралася різношерста компанія. За окремими столиками, відчужено одні від одних, не спілкуючись, сиділи зунрівці й уенерівці; війна за Україну була безнадійно програна, та вони не переставали воювати – тепер між собою: українці деколи ведуть завзятіші баталії одні з одними, ніж із ворогами. Диктаторові ЗУНР Петрушевичу, який у Відні марно добивався в Антанти визнання незалежності Галичини, петлюрівці не могли пробачити його сепаратного договору з Денікіним, а галичани таврували ганьбою Петлюру за договір зі зрадливим Пілсудським. Обидві сторони були в програші, та, незважаючи на це, вони ще ціле десятиліття будуть кваситися в минулому, докоряти одні одним за колишні помилки, нібито було можливо їх виправити, – і так пройде повз них нова історія, якої загарливці не бачать крізь більма озлоблення, й залишаться вони позаду неї, кусаючись між собою, мов скорпіони… І сміються з них, і глузують такі ж поконані, як і вони, денікінські недобитки, які видають у Празі журнал "Смена вех" – завзяті антисоветчики, яких однак не покидають сподівання на відродження старої доброї Росії. Не покидають, бо мають за собою, хай і видозмінену, але ж таки імперію, й тому насміхаються над будівниками України без території.

"Зміновіхівці" займали столики на нечинному оркестровому подіумі й дивилися зверху на закукурічених хохлів, уголос вимовляючи на їхню адресу образливі й гидкі, немов плювки, слова: салоєди, самоєди,

шмаровози, бандюги, а ще видавали приправлені матюками приказки на кшталт: "Слушай, хохол, не плюй на пол, а плюй прямо в яму, й… твою маму!" або: "Дурний хохол впився, на бабу звалився, голова в муці, а х… у руці, ха-ха!" Вони реготали, а войовничі українці вдавали, що того не чують, і ще голосніше сперечалися.

Коновальцеве товариство увійшло до кав'ярні. Крайній столик біля вхідних дверей не був зайнятий, і Коновалець, Дашкевич, Ольга Басараб та Олена Степанівна сіли за нього. Послужливий кельнер вмить подав вино і бісквіти, Дашкевич наповнив келихи, Коновалець сказав своє звичне "Сервус, колеги!" й надпив, а тоді почулося із-за стола зунрівців: "Це Коновалець". Проте ніхто до зайшлих не наближався – зунрівці й петлюрівці переглядалися між собою, між ними вмить запанувала згода, й вони почали перешіптуватися; з подіуму понахиляли голови "зміновіхівці", прислухалися, й, почувши українську мову, сказав один:

"Ето прішлі новєнькіє хохли і хохлушкі будувати неньку-Україну". Ніхто з Коновальцевого товариства не зреагував, тільки за якусь хвилину прошепотіла Ольга Басараб:

"Якщо він і далі буде хамити, я підійду і вдарю в морду…"

"Заспокойся, Олю, – сказав Коновалець. – Усі вони вже в минулому, а ми поговоримо про майбутнє".

Відчинилися двері, й до кав'ярні увійшов кремезний сивоголовий чоловік, його вела під руку стрункa молоденька дівчина із зухвало укладеним волоссям й великими холодно-синіми очима. Добродій підійшов до столика й представився:

"Професор Іван Шовгенов, ректор Академії, в якій ви щойно проводили свою конференцію. – Говорив він російською. – Я був присутній, слухав і скажу вам: мене вразила конструктивність ваших

політичних засад. Ніякої декларативності! То щось нове серед еміграційної метушні… А це моя доня Лєночка".

Професор з любов'ю поглянув на дочку, вона зробила легкий кніксен й привіталася українською:

"Добридень, панство. Вибачте, то я намовила батька підійти до вас. Не проженете?"

"Та що ви, що! – розвів руками Коновалець. – Сідайте… А українську ви вже, певне, в еміграції вивчили: в Росії вчинити такий подвиг трудно…"

"То генетичне, – відказав замість Лєночки професор, – я ж із далекого козацького роду. А Лєночка захворіла Україною ще в Києві: полюбляла одягатися в національні строї, декламувала Шевченка на концертах і таке інше… Щиро дякуємо, на хвильку присядемо – й скажу вам кілька добрих слів…"

Розмовляли упівголоса, проте в малій залі було чутно кожне їхнє слово; зунрівці, петлюрівці й "зміновіхівці" уважно прислухалися.

"Отже, що мене вразило, – говорив професор Шовгенов, – це конструктивність ваших політичних засад. Але скажіть мені, будь ласка, невже ви вірите, що Україна після таких нищівних програшів може відродити свою незалежність? Адже замість поля бою для нас залишилися кав'ярні або, в кращому разі, актові зали академій у чужих краях. Усе це схоже на театральне відтворення колишніх битв".

"Не маєте рації, пане професоре, – заперечив Коновалець. – Це новий етап боротьби, й підготовка до неї буде довготривалою. Світова війна застала нас зовсім непідготовленими – ні оружно, ні морально… Але ж, як ви самі переконалися, ми не провадимо по клубах ностальгійних дискусій про колишню героїку чи безслав'я, ми створюємо сітку чітко

структурованої організації, в якій кожною клітиною заволодіють навчені комбатантами молоді люди…"

Професор повів поглядом по насторожених сусідах і заговорив тихіше:

"А якою воєнною наукою збагатиться молодь у ваших підпільних інституціях? Хіба що тероризмом… А так, бо на що інше ви ще спроможні? Зрештою, це ви робите вже нині: убиваєте провокаторів, окупаційних керівників, підпалюєте осадницькі хутори, однак цим державної влади ніколи не запосягнете. Ваша партизанщина матиме характер опришківства, але ж ні Довбуш, ні Кармелюк держави не збудували. Почекайте, почекайте, ви зараз скажете, що ваша УВО задумана як військова організація, але такою вона ніколи не стане, якщо не матиме під собою належної їй території. Без війська ще ніхто не переміг. До вашої організації увійдуть недавні військові в цивільному й екзальтована національна молодь, але то будуть не вояки, а революціонери. А здобутками революції майже ніколи не користувалися її творці…"

"Це, що ви сказали, сумна правда, – відказав Коновалець. – Але ви не знаєте того, що ми задумали і чого ще самі як слід не усвідомили… Українська Військова Організація – це тільки збір розпорошених сил старшого і молодшого покоління. Це ще не всенародне підпілля. Та ми його створимо, глибоке націоналістичне, яке об'єднає націю клітинками – трійками, єдиним конспіративним колом, де всі працюватимуть в унісон, але увіч будуть знати тільки Провідника, й таку організацію ніхто не зможе викрити, знищити, вона існуватиме таємно всюди, а наяву – ніде, в людських душах вона буде жити як ідеологія, а на терені – як організаційна сітка, яку у слушний час заповнять підготовлені підпільники, й тоді політична схема враз оживе як боєздатне військо. Те військо діятиме на окупованій території і відвоює її. Але для цього потрібен час".

"Ви всі так думаєте?" – професор повів поглядом по обличчях співрозмовників.

"Ми однодумці", – промовила Ольга Басараб.

"Дай вам, Боже… Та я, мабуть, не доживу до того чуда…"

"Це чудо створимо ми!" – сказала Лєночка, і її холодні сині очі витримали подивований погляд комбатантів.

У залі було тихо, всі намагалися почути розмову за крайнім столиком, аж урешті наважився підійти до Коновальця петлюрівець у козацькому кунтуші. Він став перед полковником і мовив з викликом:

"Ваші плани, пане Коновалець, грандіозні, аж піднебесні. Однак лише на словах, як мені думається. А що на ділі? Ви ж добровільно, без жодного пострілу, здали зброю під Луцьком".

Коновалець затримав погляд на вицяцькованому ефесі гайдамацької шаблі при поясі петлюрівця й мовив по хвилі:

"Я хотів би знати, чи в тих срібних піхвах є сталеве лезо?.. Так от що, пане-товаришу: Пірр програв перемігши, а ми виграли програвши. Ми зберегли сталь у піхвах. А тому не вовтузимося в минулому, а робимо впевнені кроки в майбутнє".

На оркестровому подіумі пролунав регіт: "зміновіхівцям" набридло прислухатися до розмов хохлів, й вони почали забавлятися анекдотами.

"Так вот, отгадайте такую загадку, – заговорив умисне голосно, щоб чутно було за крайнім столиком, білогвардієць із відверто нахабним обличчям. – Мог би ізвєстний антісємітПетлюра поцеловать в Ієрусалімє Стену плача? Єслі нє знаєте, то я скажу: мог би, когда би єйо намазалі салом!"

Вибухнув сміх на подіумі, злий, цинічний. А тоді підвелася з-за столу Лєночка, вона попрямувала, чітко карбуючи крок, до подіуму й зупинилася перед нахабами – струнка, висока, мов знак оклику.

"Не смійте… – проказала хрипко, й тут же її голос зірвався на дискант: – Не смійте ображати великих людей великої нації, хами!"

У залі запала мертва тиша, лише за якусь мить почувся винуватий голос професора Шовгенова:

"Вибачте, панове… Вона у всьому така, моя донечка".

…Того ж дня наречені Олена Степанівна й Роман Дашкевич разом з приятелями виїхали до Відня. Після шлюбу в греко-католицькій церкві Св. Варвари подружня пара й Ольга Басараб подалися до Львова в розпорядження Крайового команданта УВО полковника Андрія Мельника.

Андрій Мельник саме тоді готував до видання тижневик "Сурма" – орган майбутньої Організації Українських Націоналістів.

Полковник Євген Коновалець з молодою дружиною Ольгою з Федаків залишилися вічними скитальцями на європейських перехрестях.

Розділ десятий

Майдан

Михайло вийшов з намету, і я відклав рукопис: мені стало гейби соромно, що тисячі людей стоять на Майдані, мерзнуть і, демонструючи непокору й силу, готуються до рішучого чину, а я сиджу в теплі й читаю… Заспокоював, щоправда, себе думкою – мовляв, читання Михайлового рукопису, а тим паче його власна творчість – то не слабша

зброя, ніж маніфестація. Слово – то матерія, в якій триватиме національна революція й тоді, коли на Майдані вона схлине, то екстракт революції, котрий стане колись предметом нашої гордості або ж наукою на помилках, прикладом для нащадків або застереженням, та – напевне – історичною пам'яттю.

У такий спосіб я начебто знайшов для себе виправдання, та все ж відчуття незручності не відступало від мене, а ще додалася цікавість – і я вийшов з намету.

Тихий морозний ранок сіяв срібною порошею, під ногами рипів м'який сніг, небо відсвічувало найдобірнішим кришталем, із труб, що стирчали з наметів, курилися білі дими; народ, який сходився на Майдан, вражав святковою гідністю; людей на площі густішало, однак бойового клекоту, який не вгавав уже кілька днів, ще не було чутно, й ця святкова й неприродна тиша на революційному Майдані віщувала грозу й переміну долі нашого народу.

А втім, подумав я, українська доля завжди вирішувалася на майданах. На січових ристалищах обирали гетьманів й готувалося до переможних походів козацтво, на сільських толоках відбувалися судні ради і фестини, що формували світогляд сільської молоді, звідти й вирушали повстанці на війну; на Софійський майдан в'їжджав на білому коні після величних перемог гетьман Богдан Хмельницький, тут приймали парад наші отамани під час української революції 1919 року, сюди виходили і ми, коли наважилися повалити прокляту советчину, – нині ж на Хрещатику очищується від чужинецької скверни і стає державною нацією весь народ. Вся Україна за потреби ставала єдиним Майданом, що простягався на просторах від Сяну до Дону…

Я подався навмання, минаючи незнайомих, шукав когось, щоб пристати й не тинятися самому, аж тут наткнувся на молоду, вродливу, ну просто-таки досконалу пару: чорнявий, з першими вусиками юнак тремко пригортав до себе білявку, обнявши її за стан, ніби боявся, що вона від нього вихопиться і втече; дівчина не опиралася, піддавалася

хлопцеві, немов гнучка лоза. Я замилувався ними, та враз утямив, що цю пару вже десь бачив. Напружив пам'ять і, певне, посміхнувся, згадавши, що це вони недавно ховалися від мене під прапор і там цілувалися; моя усмішка відбилася на обличчі красуні, передалася хлопцеві, вони скерували свій крок до мене, немов до давнього знайомого, зупинилися переді мною, крізь сміх привіталися, назвавши мене по імені й по батькові, а я й не здивувався, бо вже звик до того, що на вулиці мене люди впізнають. Однак спитав:

"Хто ви, такі гарні?"

Й відказала дівчина:

"Я Михайлова доня, а ви, певне, мого батька шукаєте… А він ось там стоїть, з кимось розмовляє. Ходімо до нього".

Я ж таки не втримався й спитав:

"А де ваш синьо-жовтий намет, куди він подівся, що його не бачу, адже на Майдані тільки один такий був?"

"А он лопотить на вітерці, – трохи знітилася дівчина й перемінила тему розмови. – Я Оля, а це мій Юрко…"

"Давно познайомилися?"

"Та ж під прапором, ви нас бачили, – вже кокетувала Оля. – Тільки татові нічого не скажіть…"

"Обов'язково скажу, це ж такий знаменний для вас знак! Дай вам, Боже, щастя…"

Й ми рушили до Олиного батька.

Михайло стояв у гурті польових командирів, які підтримували порядок на Майдані. А лад був тут зразковий: запроваджено передовсім сухий закон, і якщо навіть приблукав якийсь там пияк із донбасівських завербованих погромників – тут же з'являлися чергові із синьо-жовтими пов'язками на рукавах і виводили його під руки за межі залюдненої площі; дівчата прибирали сміття, а в обідню пору виходили на Майдан молодиці у вишиванках, несли повні таці канапок і підгодовували маніфестантів. Так велося тут уже багато днів.

А люду все прибувало й прибувало – в міру того, як наростала тривога, що зненавиджений народом, але ще діючий президент, прозваний Щуром, який забарикадувався на своїй дачі у Кончі-Заспі, збирається застосувати проти маніфестантів силу, щоб увести в президентську канцелярію свого ставленика, колишнього злодійчука, який у молодості відбув два тюремні строки й був прозваний Хамом; мені ця ситуація нагадувала Кулішеву "Чорну раду", коли козацька чернь вручала гетьманську булаву пройдисвітові Івашкові Брюховецькому.

А Верховний Суд уже п'ятий день поспіль проводив засідання, встановлюючи факт фальсифікації виборів підробленими протоколами: перемогу на виборах визначили за Хамом, і суд доходив правди; настрій у людей наелектризувався до найвищої точки, маніфестанти збиралися групами й обговорювали стан речей, гарячіші закликали блокувати президентський кабінет, в якому заховався Хам, чекаючи судового рішення; радикальна молодь повставала проти урівноважених батьків і кликала до наступу на державні установи і президентську дачу в Кончі-Заспі…

І несподівано для мене Михайло вступив у словесний двобій з Юрком Непийводою, який, не випускаючи руки своєї Олі, підступив до гурту польових командирів.

"Нині народжується нова Україна – хіба не бачите? – палко заговорив Юрій до всіх, зосередивши однак свій погляд на Михайлові,

сподіваючись на його підтримку. – А ми стоїмо тут уже який день і чекаємо рішення чужої волі… А що коли суд винесе вердикт не в нашу користь, то розійдемося тоді з Майдану, скоримося і знову програємо, як програвали досі? І дозволимо Хамові запрягти нас в нове московське ярмо – цього ви хочете, шановні наші батьки?"

"Вгамуйся, Юрку. Вгамуйся, – озвався Михайло, й погляд його впав не на майбутнього зятя, а на дочку, і вловив у її синіх очах несподіваний холод – так, напевне, дивилася на свого батька Олена Шовгенівна – Теліга, коли він докоряв їй за випад проти "зміновіхівців" у кав'ярні "Сміхов". І подумав Михайло, що в цей мент народжується не тільки нова ідеологія, нова мораль, а й нові люди – плем'я молоде і незнайоме, проте він мав свої урівноважені засади, викшталтовані в тюрмах, і сказав твердо: – Дорогі діти, ми сподіваємося на вашу підтримку, однак сьогодні правитимемо балом ми, а не неоперені студенти. Ви ще такого наброїте…"

І в ту мить я побачив, як густі брови дівчини збіглися враз до перенісся, й на моїх очах Афродита перетворилася на Діану – вона випалила батькові в очі:

"Так, тату, ми ще неоперені студенти, ми ще романтики… Але хіба не такими самими були хлопці під Кругами? Тоді Винниченко з Грушевським розважно радилися – треба Україні війська чи ні, а неоперені студенти воювали й гинули… – Вродливе обличчя Олі палахкотіло, я замилувався дівчиною, а вона не давала батькові прийти до слова. – А хіба не студенти Львівської академічної гімназії стали резервом ОУН? А чи то не студенти зорганізували Гельсінкську Спілку? А хіба не вони більш як десять літ тому виходили голодувати на брук й примусили депутатів Верховної Ради, серед яких був і ти, прийняти Декларацію про суверенітет України? Та й нині поглянь – скільки нас молодих і неоперених вийшло на Майдан!"

"Почекай, доню, почекай, – звів Михайло руки, немов священик у царських вратах. – Звичайно, ви основна наша сила, інакше й бути не може, але не зможете ви здобути перемогу без досвідчених лідерів…"

"Ха-ха! – зіронізувала Оля батькову застережливу інвективу. – Наші прадіди мали лідером Євгена Коновальця, який у своїх двадцять вісім років повалив режим Скоропадського. Діди наші мали своїм провідником Романа Шухевича – тридцятилітнього команданта УПА. А батьки – Василя Стуса, зовсім-таки юного хлопця… То чому ви навіть припустити не можете, що серед нас є вже новітній Євген Коновалець і Роман Шухевич, і Василь Стус?"

Здався Михайло, певне, аж тепер збагнувши, що саме нині народилася в Україні нова революційна генерація.

"Я вірю, доню, що ви готові до боїв. І це добре. Але після боїв треба ще й будувати. Для битв досить крові, та для будування потрібне вміння".

"То ж вчімося будувати, – сказав Юрко, – а не тирлуймося на Майдані, мов загнані коні на стійбищі!"

"Про що ви сперечаєтеся? – заговорив хтось із польових командирів. – Ми ж вийшли на Майдан для того, щоб обрати собі лідера – будівничого".

Раптом від підніжжя колони Матері-України почувся крізь мегафон тривожний оклик:

"Шановна громадо, зберігаймо витримку і спокій: від Броварів іде на Київ оснащене по-бойовому військо!"

Цілковита німота на Майдані тривала тільки мить, її протяв надривний голос Юрка Непийводи:

"Ганьба і смерть злочинному президентові, смердючому щурові, що заховався на дачі в Кончі-Заспі! Це ж його наказ – тож вирушаймо всі як один у Кончу й зметемо гадючник із нашої землі! Чи ж то не він протягом десяти років розпродував у роздріб Україну, а нині хоче віддати її оптом у руки Москві й залити наш край кров'ю? Вирушаймо і зробімо з ним те, що вчинили румуни із чабаном Чаушеску!"

"Ганьба, смерть!" – прокотився одностайний рев над Майданом, і здавалося, ніхто вже не в силі стримати нещадну бурю.

Тоді вискочив на подіум головний польовий командир, спортовець у хлоп'ячій кепці, він заволав – і на мить стихло грозове рокотання в роз'юшеній багатотисячній юрбі.

"Зупиніться, зупиніться, добрі люди! Найменша крапля крові не сміє пролитися, це стало б смертю не злодія нобілітованого, а нашою з вами!.. Розбивайтеся на три колони і слухайтеся своїх командирів: одна колона облягає будинок Ради Міністрів і нікого всередину не впускає, друга блокує президентську адміністрацію на Банковій і вимагає видачі Хама, третя вимаршировує в Кончу-Заспу, розкладає довкруж президентської дачі намети й ставить Щурові ультиматум: або він скасовує злочинну операцію, або ми беремо дачу штурмом і заарештовуємо узурпатора! Швидко лаштуймося, часу нема, а я зі своїм штабом іду назустріч озброєному війську – то наші діти, вони не посміють стріляти в народ!"

Багатолюдний натовп швидко розділився на три потоки, поділ відбувався злагоджено, ніби маніфестанти попередньо проводили репетицію; на Майдані залишилася нечисленна залога, й попливли людські ріки врізнобіч. Я втратив Михайла з поля зору, й мене дійняло почуття розгубленості, моя власна воля стала частинкою волі всемогутнього велелюддя; нестримна людська хвиля понесла мене до президентської резиденції; маніфестанти ламали браму, проте вона сама відчинилася, і з нутра коридора в супроводі охоронців виходив двометровий ґевал: простацьке обличчя Хама було бліде, немов згрібне

полотно, він улесливо усміхався до юрби, начебто не розуміючи, що трапилося; тоді в намісника Щура полетіли тухлі яйця, й коли одне розбилося на лацкані пальта й жовток бризнув Хамові в обличчя, він схопився за серце й повалився на брук; юрба на мить притихла, але хтось тут же вигукнув: "Не вірте, він симулює!"; тим часом охоронці понесли Хама до машини, і він зник з очей…

Урядовий будинок на Грушевського маніфестанти щільно заблокували, хоч у ньому не залишилося ні міністрів, ні персоналу; на Броварському шляху в цей час головний польовий командир перемовлявся з озброєними солдатами, і важко було вгадати: виконуватимуть вони злочинний наказ чи ні; в Кончі-Заспі президентська дача обросла наметами, – Щур тремтів біля телефону і врешті наказав командувачеві округу повернути солдатів у казарми.

То було його останнє розпорядження. Цього ж дня Верховний Суд визнав факт тотальної фальсифікації у другому турі президентських виборів і дозволив провести третій тур. З народним кандидатом у президенти мав змагатися зганьблений Хам, тож ніхто вже не сумнівався, що Помаранчева революція переможе.

Надвечір Майдан знову вщерть заповнився, народ чекав появи свого улюбленця – кандидата в президенти, та він не з'явився на подіумі: незабаром надійшла вістка, що минулої ночі він тяжко захворів, і його терміново вивезли на лікування до Швейцарії. На подіумі з промовами виступали польові командири, політологи й письменники; взяв слово й голова Товариства репресованих Михайло Безрідний.

"Сьогодні ми з вами довели, – говорив Михайло, – що національна дисципліна може стати витвором українського народу. Наша природа завше прагнула дисциплінарної сили, однак та сила зазвичай приходила зовні. Нами правили сармати, гуни, ляхи, москалі, а ми покірно співали купальських пісень і водили хороводи, бо дисципліна на нашій землі була здебільшого правом чужинців. Нині ми заявили перед усім світом, що наша нація власними зусиллями може стати духовною

індивідуальністю. Пані і панове, національну совість спроможний збудити голос Пророка, але створити її він не в силі. Вона мусить бути успадкована й збережена в надрах людських душ до слушного моменту. Але чи має український народ той первень совісті? Виявилося, що має: нині на цьому Майдані об'єдналася вся Україна – від Сходу до Заходу – єдиною національною ідеєю – ось він, той первень!"

Перед самою сценою стояли, тісно притулившись одне до одного, дві постаті – вища і нижча, були то Оля і Юрко, одна дитина Сходу, а друга – Заходу, ця пара стала наче символом любовного єднання пошматованого незгодами нашого краю.

Та хтось позаду мене бурчав і заважав думати й слухати. Я врешті оглянувся й упізнав того самого юнака, який зривав синьо-жовту кокарду з вінка, покладеного абдикованим нині президентом до підніжжя пам'ятника Шевченкові, – зривав і топтав ногами, виявляючи в такий спосіб показну ненависть до диктатора, а насправді зневажав національний символ. Він щось там бурчав невдоволено і зневажливо, і я знову подумав, що вияви національної згоди й незгоди живуть поруч. Ким він доводиться Михайлові, цей речник незгоди, адже говорив Безрідний, що добре його знає…

Я пильно приглянувся до обличчя юнака, який випльовував з уст погорду – але до чого: до перемоги на Майдані чи до мови Михайла? І хто він є – випадковий Михайлів знайомий, племінник чи, може, син? Однак жодної схожості між цим юнаком і Михайлом я не помітив, і мені відлягло від серця, але ж те бурчання нарешті проявилося в словах, і я почув зневажливу сентенцію, яку він вимовляв, нікому її не адресуючи, ніби вмовляв себе самого:

"Розірвану Німеччину об'єднала пристрасть бюргерів до пива, а Україну об'єднає хіба що футбол…"

"І не тільки!" – кинув я два слова в його знеохочене обличчя. І тут же пошкодував, що ув'язався в дискусію з неврастеніком, однак відповіді на мою репліку від нього не почув, хоч бачив, як гидливо, немов дві п'явки, склалися до слів його губи: у ту мить із подіуму пролунав тривожний голос головного польового командира:

"Кандидата в президенти отруєно! Але криза вже минула, він одужує і завтра буде, дасть Бог, серед нас..."

І тоді я пішов з Майдану, пригноблений страшною новиною. Йшов і втішав себе тим, що звістка лиха, однак не безнадійна, все буде гаразд, мусить так бути – особа кандидата в президенти стала останнім шансом для нашої нації, однак думка про те, що замахи на життя наших провідців є вже давнього традицією, прокляттям для народу, долала мій оптимізм, й мені хотілося кричати з болю: "Доки, доки, доки?!"

Я зайшов до намету, боязко підступив до лежака, який досі був моїм, а тепер перестав мені належати, а кому – я не знав, проте лягти на нього не насмілився, глянув на розкритий Михайлів рукопис, до половини прочитаний, мій погляд упав на заголовок наступного розділу, і я жахнувся, збагнувши його жорстокий зміст:

"Мартиролог"!

Увімкнувши лампу, я сів за Михайлів столик і продовжував читати.

Розділ одинадцятий

Помстіться за мене!

(Із Михайловых записок)

Було колись таке в мене видіння уві сні: з найвищої української вершини – може, то з Говерли, яка на південному краї прямовисно

обривається і стрімкою скелею запаморочливо падає в зашумлене правічними борами бездоння, а з круглої нори, із камінної утроби, вибухає сріблясто-біла бурхать; на долах вона назветься Прутом, який, перекотившись водоспадами, вихопиться на рівнини й відкроїть від України найзеленіший шмат землі, щоб показати її як екстракт краси європейському задимленому світові – ось яка Україна!

І шепотів я тоді у мареві сну: погляньте, добрі сусіди й вороги тяжкії, – де ви ще бачили таку красу, а це ж тільки невеликий шмат мого краю; моя земля вся така – найпишніша у світі: від гір простилається широка безкрая рівнина, а на ній села і міста, вивершені банями церков, над благословенним моїм світом опустилося шатро синього неба, й течуть по тих рівнинах бурхливі й тихі ріки, що випливають зі сповитих сизими туманами гір.

Та явилося мені й інше видіння – не уві сні, а в недремній пам'яті, переданій у спадок від дідів і прадідів: я побачив із вершини мого життя всю долю рідного краю, і раптом зітліла пахуча зелень на моїй землі, й небо змеркло в куряві димів, а переді мною розпростерлося поле після битв, вкрите трупами. Жовті кістяки з чорними очними ямами зяяли під небом, немов образ самої смерті. Повсюдно ржавіла й проростала будяками зброя, над мертвими кіньми зі здутими животами кружляло гайвороння, й повітря повнилося зловісним карканням і млосним смородом розпаду…

Весь мій край, який щойно ввижався мені як серце земного едему, змінився у моїй пам'яті на схололі пожарища з чорними ребрами спалених церков, зі стовбурами димарів, що звелися над попелищами, немов сторожі пекла, в прибиті дощами руді плямиська крові, в переповнені закатованими людьми тюрми – що ж це трапилося із моєю землею, чи то, може, вона такою й стала б, якби всі столітні втрати збіглися в один мент на пострах Всесвітові?

Я прокидаюся з того жахливого мороку, страшне видіння змінюється на слова, почуті ще в дитинстві: то я, тринадцятилітній хлопчина,

слухаю розповідь мого діда Максима, який повернувся після десятилітньої каторги з Колими; розповідає він мені про все, що бачив і пережив на своєму віку; мені страшно, проте в душі зроджується дитячий оптимізм, який не дає тій пітьмі поглинути мене всього, і має він запах меду із пасіки прадіда Пантели в Підбужжі: ми поверталися тоді з його гостини, і той медовий солод, немов надія, злагіднював полинову гіркоту дідусевої розповіді.

…Пані Терміна Шухевичева отримала з Відня від Коновальця зашифровану телеграму "про виправу віденських пластунів до Львова" й утямила, що на зустрічі з "пластунами", як і домовлялися з Полковником, мають бути присутні Андрій Мельник, Дмитро Донцов і Максим Безрідний.

Вона прибирала гуцульську кімнату, в якій мешкав її внук Роман, звеліла йому повиносити книжки й папери: хлопець готувався до вступу в Політехніку. Роман спитав у бабусі, чи може він бути присутній, як колись, під час розмов старших у гуцульському покою, однак на це конкретної відповіді не отримав: "Ти вже подорослішав і сам відчуєш, коли тобі треба буде вийти з кімнати".

Пані Терміна гаряче привітала молоду пару: "Я для вас підготую верхню кімнату, й там ви зможете провести весь свій медовий місяць". Дашкевич на те відповів вдячним поклоном, а Олена вся спалахнула червінню, почувши в запрошенні господині прозорий натяк на подружні стосунки. Ольгу Левицьку-Басараб пані Шухевичева ледве впізнала: туск за чоловіком висмоктав з її обличчя жіночу м'якість, Ольга була сувора, стримана, й рідко коли дотикалася до її уст усмішка.

На визначену годину, після обіду, завітав на Собіщину другий тур гостей: доктор Дмитро Донцов із дружиною Марійкою з Бачинських, меценас із Ходорова Максим Безрідний та із сивими скронями і вродливим обличчям полковник Андрій Мельник.

У покою стало гамірно, вітальні балачки тривали досить довго, аж урешті вирлоокий Донцов сів за стіл і промовив сухо: "Ну преціньь...", що означало: для чогось ми тут зібралися, шановне панство...

Запала мовчанка, хтось мав почати розмову, проте ніхто не зважувався заговорити першим: всі ж бо знали, що настав відповідальний момент, і з цієї миті від кожного з присутніх залежатиме не тільки його власна доля, а й долі тисяч або й мільйонів людей, котрі підпорядкуються прийнятому тут рішенцеві...

А біля вікна стояв юнак Роман Шухевич – весь напружений і сповнений готовності прийняти для себе на все життя волю мужів, які сьогодні зібралися в гуцульському покою пані Терміни.

"Ми стали на порозі нової епохи в історії нашого народу, дорогі мої приятелі, – заговорив Донцов. – Ми є свідками становлення нової ідеологічної течії, яка зародилася під час війни на полях битв за самостійність України. Однак нині, з причин наших невдач, вона мусить перерости в організований політичний рух з партійним забарвленням і називатиметься інтегральним націоналізмом, тобто цільною і єдиною політичною субстанцією, в якій окремі ланки будуть нерозривно зв'язані між собою, залежатимуть одна від одної, а всі разом підпорядковуватимуться єдиному началу – без дискусій і обговорень".

Крайовий комендант УВО полковник Андрій Мельник уважно вислухав мову доктора Донцова, що прозвучала як давно продумана ним декларація програми нової партії... А втім, під час останньої зустрічі Мельника з Коновальцем у Львові, коли була створена перша клітина УВО, до схожої перспективи розвитку підпілля доходили й вони обидва у повній згоді, тільки форма майбутньої організації, яка мала б очолити підпільну армію, на їхню думку, мусила бути за всієї дисциплінованості й обов'язковості виконань рішення Проводу не надто вузькою і не тоталітарною... Тож сказав полковник Мельник без виклику, але твердо:

"Ваша ідеологія, пане Дмитре, цілком прийнятна для майбутньої організації, котра має бути створена на грунті УВО як цементуюча сітка революційних сил. У цьому я нітрохи не сумніваюся. Однак, думається мені, тоталітаризм не властивий психології українця, і така, як ви пропонуєте, організаційна схема може відштовхнути від нас народні маси, а без їхньої допомоги неможливе існування тепер бездержавного війська. Повна ізоляція може стати для організації згубною. Зрештою, на установчій конференції УВО в Подєбрадах, як мені стало відомо, українські старшини прийняли дещо інші ідеологічні засади Юліана Вассіяна: широта організації, залучення прозрілих, інтернаціональний склад армії, зв'язки з хліборобами і робітництвом..."

Донцов нахмурився й відказав, стримуючи роздратування:

"То згубні для андеграунду засади: всепрощення, розмитість... Позитивізм Грушевського, Антоновича, Липинського і того ж таки Вассіяна довів нас до поразки, пане Андрію. То глорифікація плебея!.. Ми ж мусимо виховати політичну аристократію з духом провідної вищості й завойовницького розгону. Хіба не бачите, як народ застигає й лінивіє в післявоєнному спокої: видобуває зі схованок сентиментальні гуслі, бо ж боїться заклику сурм. Вассіян... Не жадай чужого. Та як не будемо жадати чужого, то й свого не матимемо. Земля – живильниця національного духу, джерело нашої цивілізації. Опортунізм! Хлібороб нічого не бачить, крім хліба, й від цього тупіє. Японці не мають землі, зате мають незалежність!"

"Японці створюють найсучаснішу науку – то їхня земля, – втрутився Максим Безрідний. – Тому наша партія повинна абсорбувати якнайбільше вчених. А цього не зможе зробити ізольоване підпілля. Мілітаризм, який ігнорував освіту, завжди програвав. Я ось одружився з учителькою "Рідної школи" Катериною Смоляк, людиною ніби аполітичною, але ж то вона, а не я, прищеплює учням наші революційні ідеї..."

"Максим має рацію, – сказала Марійка Донцова. – Майбутню націоналістичну організацію розбудує молодь – фермент інтегрального націоналізму. Але яким цей фермент буде без "Слова о полку…", без Шевченка?"

"Я згоден з тобою, люба, певно що так, – здобувся на усмішку Донцов. – Але ж учителя потрібно ще виховати, це наше завдання: щоб заговорити про роль артиста, треба з того артиста зробити справжнього митця, який відчував би зміст слова, а не лише умів милуватися буквицею, з якої розпочинається строфа. Та ж ми зализали Шевченка, мов цілувальний хрест, а треба вміти показати його в образі національного сумління. А степ "Слова о полку…" – то не лани золотої пшениці із жайворонками над ними, то простір, де вовки виють по яругах і лисиці брешуть на черлені щити! Ось як треба виховувати націоналіста-аристократа!"

"Тепер послухайте мене, – заговорив Дашкевич. – Я виснував з ідеології, яку проповідує шановний пан Донцов, ось що: примат волі над розумом, мета виправдовує засоби, готовність до завойовництва, перманентна революція і саботаж та терор, які знесилюють окупанта. Всі ці елементи так чи інакше мусять проявлятися у підпіллі, крім, звичайно, імперської сверблячки. Але у вашій ідеології немає місця для легальної боротьби. Для тих же учнів, яких виховує пані Катерина Смоляк. Адже не всі вони стануть членами ордену. І ми не сміємо заховатися в глибоке підпілля, бо поза нашою увагою залишиться більша частина народу, яка повинна годувати підпільне військо. А до такого чину треба люд підготувати. Тому я, залишаючись у підпільній організації, маю намір створити у Львові легальне товариство "Луг" – резерв майбутньої Організації Українських Націоналістів".

"А я скажу ще й таке, – промовила Олена. – Ми повинні знайти в собі відвагу Данте – зійти в підземелля нашої минувшини й винести звідти наверх страшну правду для помсти".

"Таким має бути наш перший крок у майбутній діяльності", – сказала Ольга Басараб.

"А що ти скажеш, юначе?" – звернувся до Романа Максим Безрідний.

Роман довго мовчав, не насмілюючись висловити свою думку, й, ковтнувши спазму, промовив нарешті:

"Молодь повинна спершу вас почути, а потім у свій спосіб зреалізувати ваші мислі".

* * *

…Ми з дідом Максимом йшли перелісками й лугами понад Колодницею і Стриєм, віддаляючись від Підбужа й наближаючись до Ходорова.

Там, у старій хаті, чекала нас з вечерею бабуся Катерина, яка після арешту мужа замінила мені тата й маму, бо ж батька я майже ніколи не бачив: його неголене обличчя зрідка нахилялося наді мною, й зрідка я прокидався від знайомого й рідного подиху, який терпко пахнув міцним тютюном… А мама Марія після енкаведистської операції в Білогорщі, в якій загинув мій батько Остап, переховувалася від вивезення в Сибір то в брата в Роздолі, то в сестри у Бібрці. Мені здалеку пахла смачна вечеря, однак дорога була далека, й дідусь часто зупинявся, віддихуючись, – клята Колима витруїла його залізне здоров'я.

Цього разу ми востаннє гостювали у прадіда Пантели: був він подібний до святого Миколая – з довгою бородою й добрими очима – дідуган помер у дев'яносто літ. І мені ніяк не вкладалася в голові розповідь моєї мами про те, начебто Пантела був безбожником… Ну яким там безбожником, просто недолюблював попів, бо їх, як йому говорили, не вшановував й Іван Франко, а що прадід належав до Франкової радикальної партії, то й до церкви не ходив і водно говорив

бабі: "Як умру, а ти приведеш попа, я мертвим схоплюся з лавці й прожену святенника!" Та ось прийшла до старого радикала Костомаха, заглянула йому в очі, і зрозумів тоді старий, що життя має межу, за якою існує невідомість, і, злякавшись її, покликав бабу й проказав: "Що було на землі, то видів, а що є там, ніхто не знає, то клич священика, най дасть мені розгрішення, бо як мою грішну душу не схочуть там прийняти, то куди подінуся?"

Цю потішну історію розповідала мені мама, коли я вже став дорослим, тоді я вперше усвідомив, що мій рід з діда-прадіда політичний, то й для мене, мабуть, не стелиться інша дорога в житті. А яка та дорога, я збагнув ще дитиною, й здалася вона мені і заманливою, і страшною…

Отож брели ми тоді з дідом Максимом придністровськими лугами, вертаючись від першого політика в нашому роду, й дідусь розповідав про долю Ольги Басараб, а на моїх устах терпнув солод від прадідового меду, гірчив, та до кінця не сполинів: тоді я вперше втямив, що переді мною простилається тривожне й невідоме, немов космос, потойбіччя, в яке треба входити без гріха за душею, бо тільки праведник зможе витримати призначене йому чистилище й залишити в людях добру пам'ять про себе.

…Пані Терміна подала на стіл вечерю, й коли гості вже пили каву, вихиливши по келишку коньяку, й почали ділитися пережитим, полковник Мельник підійшов до Ольги Басараб, узяв її під руку й, перепросивши товариство, зайшов з нею до сусідньої кімнати. Затрималися там недовго, а коли вернулися до столу, Ольга присіла біля Максима й промовила до нього упівголоса:

"Якщо ти зараз їдеш до Ходорова, я проведу тебе на станцію".

Ці її слова прозвучали, немов розпорядження, всі підвелися з місць і почали прощатися.

"Максиме… – промовила Ольга, зупинившись перед залізничним двірцем. – Ти, може, пам'ятаєш свої слова, сказані перед війною на комерсі в Українському городі: "Щоб плебеї змінилися на воїнів, мусить статися в нашому суспільстві вибух сорому…" Та експлозія вже настала, дорогий мій друже, і відтепер ми змиватимемо із себе сором перемогами або смертю. Не біймося Безносої, вона не така страшна, як сором. А тепер слухай: ти, як керівник повітової екзекутиви УВО на Ходорівщині, матимеш часті зустрічі або, як мовлять підпільники, "стрічі". Тож запам'ятай пароль: "сурма-алярм". Якщо він зміниться, тобі повідомлять. А коли знадобиться зв'язкова між закордонною і крайовою командами УВО, то піди на вулицю Висп'янського 12/4, натисни ґудзик дзвінка – три короткі й один довгий – і спитай, чи можеш побачити Стефанію. Оце і все, прощавай, побратиме".

Вона обняла Максима, повернулася і зникла у провулку. Ніколи більше він її не побачив.

…На сорокадення смерті Ольги Басараб, після поминальної відправи на цвинтарі, до Максима підійшла жінка з опущеною на обличчя чорною вуаллю, представилася Стефанією й назвала йому пароль для виходу на полковника Мельника.

На стрічі полковник вручив Безрідному револьвер і дав завдання вбити шефа інформаційного бюро комісара Юзефа Кайдана. Максим кілька днів вистежував слідчого Ольги Басараб і застрелив його, коли він виходив з парку Еллінського над став, що біля підніжжя Цитаделі. І про виконання атентату доповів полковникові. Тоді Андрій Мельник розповів Максимові про обставини смерті Ольги.

Після 1923 року, коли Антанта на Раді амбасадорів визнала Галичину частиною Речі Посполитої, польська жандармерія розпочала невтримну нагінку на УВО. У лютому 1924 року поліція вистежила явочну квартиру на вулиці Висп'янського, зробила обшук і знайшла пакет документів розвідчої референтури УВО із планами дислокації польського війська в Галичині.

Ольгу Басараб заарештували, тоді взяли і Андрія Мельника, обох посадили у в'язницю на вулиці Яховича – в сусідні камери. В'язні перестукувалися азбукою морзе, їх прослуховували, однак ніяких потрібних для слідства відомостей не дізналися: Ольга повідомляла полковникові про тортури, яких зазнавала від слідчого комісара Кайдана.

Сковував їй ланцюгом ноги, ставив сторчака, а підручні кати Кайдана били ув'язнену гумовими палицями по спині – був це так званий ППГ – polski promysеł gumowy.

Ольга мовчала.

Застосовував "Парагвай": зв'язаній жінці вливали до носа воду з чайника.

Не почули від неї й слова.

Викручував ноги, виривав обценьками живе тіло. Підключав до вух струм.

Ольга навіть не стогнала.

"24 лютого, – розповідав Максимові полковник Мельник, – я розшифрував у навальному стукові тривожне повідомлення катованої Ольги: "Прощайте, пане полковнику, я більше до вас не озвуся. Кайдан пообіцяв мені зробити "манікюр" – голки під нігті. Цього я витримати не зможу". Того ж дня вона повісилася на ґратах у своїй закривавленій сорочці. За кілька днів мене перевели в камеру № 7, де сиділа колись Ольга. Це теж був садистський засіб – у камеру смерті. І я прочитав видряпані нігтем на стіні слова: "За кров, за сльози, за руїну верни нам, Боже, Україну. Вмираю замучена. Помстіться за мене! О.Б."

За домовиною Ольги Басараб пішли тисячі людей на Янівський цвинтар. А за два місяці на тому ж кладовищі ховали комісара Юзефа Кайдана. На похорон зганяли українських гімназистів, а хто бойкотував погребения, того не допускали до матури. Польська громада не вшанувала ката: на цвинтарі біля могили стояли поліцаї, а ще студенти, які імітували клепарівських люмпаків – були одягнуті в жебрацьке лахміття.

І я промовив тоді зовсім по-дорослому, вислухавши страшну розповідь діда Максима:

"Але ж таки скинули вони потім жебрацький одяг із себе й одягнулися у військові мундири..."

Розділ дванадцятий

Мати і син

Я відсунув рукопис на край столика, читати далі було невміч – мартиролог, здавалося, не матиме кінця, й туск огорнув мене: що ж то за така наша доля, що в історичному календарі України майже немає побідних дат, та й перемоги раніше чи пізніше завершувалися поразками. І ми звикли вшановувати трагедії – самозабутньо, голосно, під акомпанемент похоронних дзвонів: національними святами стали для нас процесії за домовинами. І то ще півбіди: ми часто й могил не знаємо, не відаємо, де заховано останки наших бійців і провідців, і відправляємо панахиди не на гробах, а над усією землею...

На подіумі, чутно було, хтось промовляв, карбуючи слова: "Ви нас не уб'єте, у вас не вистачить КамАЗів і ампул з отрутою, разом нас багато, нас не подолати!" Я вийшов з намету, вже смеркало, снопи прожекторів освітлювали постать на сцені – був то наш кандидат у президенти, який вирвався із лабет смерті й не став ще одною жертвою в українському мартиролозі; світляні смуги, немов умисне, щоб бачили люди,

промацували його колись вродливе обличчя, тепер спотворене паралічною гримасою й ґудзуватими набряками: життя перемогло, залишивши по собі відбитки смерті; а народ скандував прізвище кандидата, ніби закликав його до життя й перемоги – і вже ніхто не сумнівався, що переможцем стане муж, який он стоїть на сцені як символ нашої невмирущості.

Мітинг закінчився, а люди все ще не розходилися, наче боялися, щоб їхнє місце не зайняли інші маніфестанти й не потоптали таку ефемерну перемогу. Я стояв біля намету, до пальців добиралися зашпори, мені треба було зайти досередини й розкочегарити буржуйку, та я щораз то більше відчував себе випадковим гостем у Михайла, а надто у його сина, на якого чекав простелений на долівці матрац, і появи якого я побоювався: був уже впевнений, що Михайлів син – це той самий юнак, який потоптав синьо-жовту бинду й виціджував з уст скептичні репліки перед сценою.

Нарешті з'явився Михайло. Він покликав мене рукою до намету, похукав у долоні й тут же заходився біля пічки; мав добрий настрій і говорив до мене посміюючись:

"А я ще вчора знав, що переможемо… Ні, ні, я в політичні тонкощі не вникав, хоч сподівався, що Верховний Суд винесе справедливий вердикт: фальсифікація у другому турі виборів була надто прозорою й нахабною. Я ніколи не вдаю із себе пророка. Але явився знак… Знаю такого чоловіка, зрештою, всі його знаємо – це один із наших поетів, ідеальний боягуз і кон'юнктурник, який вибулькує на видноті тоді, коли справу зробили інші й жодних труднощів чи небезпек для нього вже немає. Діждавшись такої нагоди, він, немов гофманівський Цахес, випинається вперед, забирає ініціативу в свої руки й від свого імені оголошує ділові вінець або навіть звитягу… І ось учора цей полохливий, немов заєць, віршомаз вихопився на сцену, протиснувся поміж організаторами маніфестації, зафіксував себе в полі телеоб'єктива й почав вигукувати "Слава Україні!" Він тицяв головному польовому командирові рукавиці – це, мовляв, для хворого кандидата в

президенти, й співав надриваючись: "Разом нас багато!" Досі ним тут і не пахло, й коли я побачив його, такого сміливця, на естраді, то зрозумів: якщо вже цей не боїться, то, напевно, немов точний манометр, відчув, що будь-які небезпеки позаду".

"Боюся, щоб такі випердки першими не скористалися з перемоги нашої революції", – сказав я.

"Цілком можливо, – мовив Михайло. І враз спохмурнів, глянувши на лежак, призначений для його сина, й проказав зниженим тоном, у якому не залишилося і сліду від недавньої веселості: – А ти чого зайняв мій столик? Лягай, лягай, тобі там зручніше буде читати. Бо він, мій Ігор, мабуть, не прийде".

"Чому в тебе так сталося? – насмілився я запитати. – Оля з Юрком – на передньому, так би мовити, краю, а він..."

"Найтяжча наша хвороба – то зневіра, брате, Ігор – думаючий хлопець й тому постійно сумнівається. Біда тільки, коли сумніви беруть гору й змінюються на нігілізм. Моя Тетяна, коли мене не було, не зуміла йому допомогти. Якось Ігор запитав у неї: "За що ув'язнили батька?" І вона дещо легковажно відповіла: "За літературу". – "За літературу? Всього-на-всього?! – саркастично засміявся син. – За книжечки? А чи варті вони були того, щоб через них однокласники обзивали мене сином кримінальника?" Але ж і я також не зумів... Спитав недавно Ігор: "Скажи мені, тату, як це могло так статися, що під тими самими прапорами, за які ви каралися в тюрмах, ходять нині ваші каратели? Хіба вони за Україну, ту саму, за яку ти в тюрмі сидів? То що, є дві України, і я можу вибрати собі, яку хочу?" І я не зумів йому відповісти".

"Сумніви мають народжувати позитив, – сказав я. – Немає людини, яка б не сумнівалася, хіба то якийсь робот. Напевне, і в тебе мусили бути депресії: хто допомагав тобі?"

"Друзі допомагали… Але одного разу стався у мене небезпечний спад. І врятувала мене моя мати".

Михайло замовк – певне, готувався до сповіді переді мною, і аж по якомусь часі заговорив, глянувши на мій рукопис:

"Ти, брате мій, як бачу, дійшов уже до мартиролога… То, мушу визнати, найбільш недосконалий чи, сказати б точніше, неповний розділ. Бо ж як він може бути повним, коли насильницьких смертей у нашій історії налічується мільйонами? Хто той мартиролог міг би написати – земля ж наша стала могилою безіменних героїв, точне число яких знає тільки Господь… І знаєш, що найбільше мені болить? А те, що більшість із них були молодими, а хто в юному віці хоче вмирати, скажи мені… Вони ж то гинули добровільно, хоч знали, що подвиг кожного зокрема не запишеться у вічні книги, і мало хто з них вірив, що хтось матиме можливість прославити їх у майбутніх часах, заслонених, здавалося, навічно курявою кривавого божевілля…"

"Тому й жертва їхня має найвищу ціну", – сказав я.

"Власне, власне… А долі тих, про кого ми більше чи менше знаємо, хіба не болять нам – адже всі вони не дожили навіть до свого полудня?! Петлюра, Коновалець, Стус пішли з життя у сорок сім років, нібито Бог не хотів дозволити їм жити довше, ніж батькові нації – Шевченкові. Проте й такого віку пошкодовано іншим: Олена Теліга, Олег Ольжич, Валерій Марченко не дожили й до сорока. Мій батько упав на полі бою в тридцять літ. То слухай, коли хочеш, моя розповідь буде довгою".

Остап Безрідний, на псевдо Вітер, загинув 1950 року під час операції в Білогорщі. Він служив охоронцем у генерала Романа Шухевича, й після того, як стало відомо, що конспіративну квартиру викрито й на передмістя Львова – Білогорщу – суне багатотисячне військо НКВД, Остап із ще одним охоронцем пішов на пошуки нової квартири. Перейшли Мшану і за річкою Верещицею потрапили в пастку: Львів з

передмістями і прилеглими селами опинився в кільці, вирватися з міста на левандівські поля Остап і його товариш не встигли, і коли збагнули, що обманути залогу над річкою їм не вдасться – обидва підірвалися гранатами…

Моя мати Марія полишила тоді домівку свекрухи Катерини Смоляк і переночовувала в родичів то в Бібрці, то в Роздолі, а мене викохувала бабуся. Мама зрідка нас провідувала, а я, вже школяр, з терпкою тугою, такою пекучою, що доводила до зомління, чекав, поки вона прийде бодай на годину. Мама була вродливою, і навіть горе не спило її краси. Я милувався обличчям матері – колись найфудульнішої дівчини в Ходорові, і знав те, чого дитині не конче знати. Марія була зв'язковою УПА й на одній зустрічі закохалася в чотаря Остапа – й не вернулася вона до своїх батьків, жила з Остапом у бункері, а коли зайшла в тяжу, батько привів її до своєї матері Катерини, і там народився я.

Про те, звідки я взявся, дізнався на толоці від хлопців, коли тата вже не було серед живих, а бабуся Катерина заміняла мені маму. Рідна ж стала для мене легендою, і в ті короткі години, коли вона навідувалася до мене, я випитував її про батька, про генерала Шухевича, про партизанські бої і про енкаведистську облогу в Білогорщі. Мати мені оповідала, вона викшталтувала мене таким, яким я є нині, її й мого батька життя стало початком життя мого власного, і я мусив крізь нього перейти.

Мати розповідала, як після операції в Білогорщі вдалося їй вийти на зв'язок з партизанами, котрі після втрати коменданта заховалися під землю; вони ще два роки виходили з криївок і вступали в короткі бої з енкаведистами, поки не гинули або не потрапляли в полон; від них дізналася Марія, де загинув Остап Безрідний-Вітер. Сталося то на пагорбі за Верещицею; вона шукала його останків, не знайшла й поставила на горбі березовий хрестик – на знак, щоб не забути місця, де згасло життя її мужа. І щороку в березні ми з матір'ю ходили молитися на те місце, де нині стоїть високий дубовий хрест.

І так розполовинилося моє життя, брате: я вчився разом з тобою в університеті й існував легально, та було в мене ще й інше життя – властиве для моїх духовних засад – підпілля, яке й довело мене до тюрми.

Максим Безрідний і Катерина Смоляк відійшли з цього світу, й у мене залишилася тільки моя мама – вчителька, подруга, а згодом любляча бабуся моїх дітей Ольги та Ігоря.

Я все життя був вірний маминій науці, й говорила вона мені, коли я вирішив продовжувати батькову справу:

"Як тобі стане нестерпно тяжко, піди – хоча б у думках – над Верещицю й помолися біля татового хреста".

І я ходив до матері і до батька на пораду, ходжу до них і нині.

…А те сталося зі мною за другого ув'язнення: я відбув на той час у мордовському таборі шість літ, а якщо додати мій перший строк – то цілих десять.

Людина ж не залізна: незважаючи на непоступливість і стійкість, всіх нас долала тюремна втома, підступно підкрадаючись до кожного арештанта. Вона виснажувала фізично й духовно, і хоч ніхто, навіть перед самим собою, не признавався до своєї виснажливої депресивності, яка, немов туберкульоз, сточувала наші сили, все ж занепад духа провіявся пошестю над табором: хтось не витримував і зривався до непослуху, за що потрапляв до карцера, інший оголошував голодування, і його вивозили із табору невідь-куди, ще хтось намагався перевиконувати робочу норму, повіривши тюремникам, що це йому скоротить строк ув'язнення, а один таки написав покаянну заяву, його відпустили на волю, й тюремна влада почала заманювати нас брати з нього приклад. Однак ніхто більше не каявся, не просив прощення.

І тоді почалося фізичне винищування лідерів. За п'ять років до розвалу московсько-більшовицької імперії у карцерах і таборових шпиталях померли Валерій Марченко, Олексій Тихий, Василь Стус… І це далеко не весь тюремний мартиролог. Однак диво: насильницький мор не підточив стійкості в'язнів, навпаки – в таборі почалися страйки, в'язні не виходили на роботу, оголошували групове голодування.

Після смерті Брежнєва новий радянський лідер проголосив так звану перебудову й гласність, і тоді тюремні владці вдалися до найпідступнішого заходу: кожен в'язень, мовляв, має право подати у Верховну Раду СРСР прохання про помилування.

Це був удар у саме сонячне сплетіння, який доводить не до смерті, а до зомління й прострації – й спіймалися на гачок деякі слабодухі. А ще було дозволено частіші побачення з рідними: солодке тістечко іноді жорстокіше ламає людину, ніж нагайка…

Провідати сина дозволили й моїй мамі. Вона мешкала в Ходорові сама, і єдиною її втіхою були учнівські канікули: зі Львова до бабусі приїжджали її улюблені внучата Оля й Ігор. Найдужче, аж хворобливо, любила вона старшого внука: на ньому закінчувався родовід Безрідних. Життя прадіда, діда й батька випало продовжити йому й зберегти наше чесне ім'я. І може, думала мати, на Ігоря впаде благословенний жереб дочекатися волі, за яку страждали й гинули всі в нашому роду.

І ось сидить вона, дорога моя матінка, переді мною в тюремній кімнаті побачень, мовчки дивиться на мою стрижену під нуль голову, на вихудлу постать в арештантській робі; мати гладить шорсткою долонею моє зап'ястя з блідо-синіми прожилками, перебирає довгі вижовклі пальці з ґудзуватими дистрофічними кісточками, заглядає в мої пригаслі очі, й сива сльоза скочується з кутика лівого ока, а у правому сльози вже немає; мама, колись найвродливіша жінка в Ходорові, зсутулилася, зсохлася – і де ділася та Марія, що закохалася на стрічі в хороброго партизана, пішла з ним у повстанські нетрі, витримала розлуку з мужем, переболіла його смерть, знайшла місце Остапової загибелі й березовий

хрест поставила на його пам'ять, єдиного сина виховала на поневіряння в тюрмах – усе зі свого великого багатства втратила і сидить тепер у кімнаті побачень уже без жодної надії...

Я заглянув у її очі й уздрів у них сторожку іскру непокори – була та іскра її святою надією і вірою в добру долю сина, тією вірою, котру втрачав я, ту, яка тепер у холоді тюремних стін не прозирала ні з моєї постаті, ні з упалого голосу, коли я намагався втішати матір.

Й у ту мить незборимої скорботи я відчув, як у моїй зміреній душі проколюється пекучий жаль вкрадливим нашіптуванням до зради себе самого; я відганяв той нашепт, підступніший від напучувань самого Азазеля, обняв матір і сказав: "Усе буде добре, мамо", і тої миті я вирішив жити лише для неї, бо що вартують усі мої змагання супроти материної сльози?

"Так, так, усе буде добре, сину", – відказала моїми словами мати, і я подумав, що вона відчула мій рішенець й погоджується з ним.

Та це тривало тільки мить, мати ще раз вимовила ту заповітну фразу, і в її голосі я відчув незгоду з будь-яким моїм вчинком, який не допасовується до життєвих засад покійного батька. І це відчуття вмить стало на сторожі моїх роздумів, вагань і сумнівів, воно виструнчилося у моїй свідомості, немов партизан перед командиром, і не вступалося з поля моїх думок, хоч я намагався того й не помічати.

Мама поїхала додому, а я карався в роздумах і відганяв від себе, як тільки міг, спокусу написати прохання про помилування, боявся навіть у думці вимовити це зрадливе слово, проте воно, видно, відбивалося в моїх очах нікчемним полиском, і видатний психолог – начальник табору майор Карташов викликав мене у свою канцелярію і промовив лагідним, ну зовсім-таки батьківським голосом:

"Ти добре поводишся, Михаиле Безрідний, і я винагороджу тебе поїздкою до мами. Згода?"

І замість запитати, яка ж ціна такому подарункові, замість плюнути йому в обличчя, я, уздрівши в пам'яті зірницю сльози в кутику маминого ока, проказав супроти своєї волі тихо: "Згода...". У так звану відпустку я їхав у приємному товаристві: двоє офіцерів з кобурами на поясах супроводжували мене з Мордовії до Львова й передали начальникові львівського КДБ, що на вулиці Дзержинського. Начальник, як і майор Карташов під час розмови зі мною в таборі, був підкреслено ввічливим, і я подумав, що всі кати схожі між собою то озвірілим виразом обличчя, то приклеєною до губів стандартною посмішкою – у таких змінних масках вони у тридцять сьомому році виносили невинним смертні вироки; я тої миті знайомства із львівським енкаведистом хотів собі уявити, що діялося із в'язнями після оголошення таких вироків: кричали, плакали, зомлівали, плазували чи, як Григорій Косинка, реготали в обличчя убивцям; того я не міг знати, впевнений був лише, що та посмішка на губах катів не зникала і тоді, коли вони стріляли приреченим у потилиці, – й моторош проймала мене при тих думках, і, крім мороші, не відчував більше нічого...

Однак настали інші часи: совєтська тюрма, передчуваючи свій кінець, намагалася в очах світу себе облагородити, згуманізувати – мені ж ніхто не підписував смертного вироку, навпаки, пропонували свободу, а якою ціною, не говорили, та ціна вимірювалася духовним зламом. Начальник КДБ підсунув мені заповнений друкованим текстом лист паперу, він робив це так само цинічно, як члени "тройки", які підсовували смертникам останній протокол: на губах катів, напевне, гадючилася така сама посмішка, як нині в мого благодійника; однак зміст надрукованого тексту, запропонованого мені для підпису, був оптимістичний, обнадійливий і у своїй суті чорно-підступний: я повинен був підписати прохання про помилування – мені обіцяно свободу!

Це зриме наближення волі – коли за мною не стоятиме стражник, і я робитиму не те, що велять, а те, що хочу, коли обніму свою кохану Таню

й нетерпляче поведу її до постелі, коли вранці, побачивши мене, повиснуть на моїй шиї Оленька й Ігорчик, коли я зустрінуся з друзями й вип'ю з ними ущерть наповнений келих вина – все це навально напливало на мене, й нічого солодшого за спокусу свободи тоді не існувало: я, немов нурець у спеку, потопав у повені близької радості, й моя долоня мимоволі лягла на папір, а в мої неслухняні пальці втискав кулькову ручку начальник львівського КДБ. І вже ті три пальці міцно її стиснули, і якби та посмішка на губах кадебіста розплилася або згасла, я, певне, поставив би на папері свій підпис, – ба ні: вона гадючилася на губах, немов розтоптаний дощовий черв'як – образ моєї можливої ганьби.

Я відсунув папір і сказав:

"Ви обіцяли мені зустріч з матір'ю, чому не дотримуєтеся обіцянки?"

"Та що ви, Михаиле! – аж тепер розтиснулися скровані приклеєною посмішкою губи ката мого сумління, й мене обпік полиск білих зубів, що загородили його рот, немов нікільовані ґрати; хижий оскал начальника був страшний і невблаганний, мені здалося, що він зараз увіп'ється тими білими зубами в моє тіло – міцно й мертво, мов скажений пес. Він розвів руки й голосно засміявся, нібито чимось вельми втішився; того реготу я злякався, аж відкинувся на спинку крісла, та зловісний сміх раптом стих, і я почув масний голос начальника: – Та ж ми все продумали, мій дорогий, ваша мама вмить з'явиться перед вами!" – І він кивнув секретарці.

Вона вийшла з кабінету, когось там покликала, й тоді через подвійні двері, немов крізь шафу, увійшла досередини моя добра мама. Була трохи не така, як на побаченні зі мною в таборі – переді мною стояла сувора випрямлена жінка з поморщеним обличчям, втомленим, знівеченим, проте гордим і у своїй старості вродливим; крізь густе плетиво зморшок пробивалася колишня зваба ходорівської красуні, вона не звернула уваги на запрошення начальника сісти й далі мовчки стояла, немов суддя під час оголошення вердикту.

Я чекав її обіймів, сліз, схлипів, синівський жаль розчулював і розм'якшував мене, немов тепло груду воску; я готовий був зробити те, що скаже мати, й терпнув від думки, що вона попросить мене вернутися додому, бо жити їй самій неміч.

"Шановна громадянко Безрідна, – так само масно заговорив начальник КДБ, – переконайте сина, щоб погодився підписати прохання про помилування, може, він змилосердиться над вашою осамотненою старістю й захоче вам допомогти..."

Мати навіть не глянула на начальника, проте враз із суворого судді змінилася на страдну жінку, й губи її заворушилися. Я прислухався, щоб почути материн наказ, мені здалося, що вона просить мене скористатися з нагоди й купити собі волю, а їй прихисток на старості літ. Моя рука простягнулася до ручки, й тут мати рвучко ступила крок до столу й накрила своєю шорсткою долонею моє зап'ястя.

"А чи ти винен, Михаиле?" – спитала, дивлячись мені у вічі, і знову зі страдної жінки стала суддею.

"Не винен, мамо, ти ж знаєш!"

"То чому маєш просити помилування? За який злочин? Та ти своєю згодою підтвердив би марність батькової смерті, ти зневажив би не лише себе, а й усіх, хто боровся із цими... – вона показала пальцем на начальника. – Нехай же вони просять помилування в нас! І ще попросять, попросять! – підвищила голос і знову притихла. – Вертайся в тюрму, Михаиле, і допроваджуй до скутку те, що розпочав. Іди, іди, сину, а я буду на тебе чекати..."

Я підвівся, сягнув рукою по папір, мама зробила застережливий рух, подумавши, певне, що я таки зважився поставити підпис, та я взяв папір, на якому було надруковане моє прізвище під текстом і поруч – відкриті дужки для підпису, й подер його на шматки.

Зласкавлене приліпленою посмішкою обличчя начальника КДБ враз озвіріло, набрало властивого йому вигляду, він натиснув на ґудзик, до кабінету увійшли офіцери, які привезли мене до Львова з Мордовії, й узяли під руки. Начальник показав матері пальцем на двері, й вона виходячи встигла ще сказати:

"Я піду за тебе на Верещицю до батькового хреста й скажу йому, що ти..." – й загубився її голос за дверима.

"...Я вернувся в табір, брате, – закінчував розповідь Михайло, – і пробув там ще два з половиною роки після того, як так необачно опинився на волосинному містку, з якого неодмінно впав би в пекло. А звідти вороття немає. Та я, певне, вже втомив тебе своїм спогадом. Але ж розмовляли ми про наш мартиролог, хіба мій спогад не про це?.. Різні бувають смерті: одні дарують вічне забуття, інші – вічну пам'ять, а ще інші – ганьбу. Всього було в нас... Та коли я, позираючи на минуле століття, хотів би дати йому українське ім'я, то назвав би його епохою двох лицарів без тіні й докору – Євгена Коновальця й Романа Шухевича. їхні імена теж записані в наш мартиролог..."

Розділ тринадцятий

Я – із самим собою

Усю ніч не міг заснути. Не те щоб аж надто розхвилювала мене Михайлова розповідь – зрозуміло, була вона для мене вельми драматичною, але хіба я міг хоча б припустити, що мати вчинить інакше, довиховуючи вже вихованого і нею, і тюрмою сина? З перших слів мого приятеля я знав, як закінчиться його зустріч з матір'ю у львівському КДБ, а інакше закінчитися вона не могла, бо якби сталося інше, то не відбулася б наша з Михайлом стріча на київському Майдані.

Ба ні, мою душу роз'ятрила, скалкою врізалася у свідомість зневажливо кинута на Михайлову адресу фраза його сина: "То за якісь книжечки поламалися долі – батькова й моя?"

І я подумав про себе, про свою письменницьку працю, якій присвятив усе своє життя: вимучила й виснажила вона мене, немов найтяжчий наркотик, я став залежний від неї, мов пияк від алкоголю, й водило моїм пером не лише усвідомлення корисності моєї праці, а й у більшій мірі – ейфорія від самого процесу писання, яке вгамовувало мою творчу спрагу.

І ні на що я не міг би проміняти невгасиму потребу писання: ні на політичну діяльність, ні на підпільну, ні на стоїчне терпіння за ідею у в'язниці, ані на партизанську героїку: я свято вірив, що моя дорога найдоцільніша, що література – то гостріша від дамаської шаблі зброя, що першим у боротьбі за волю завжди стояло слово – адже ворожі ідеї можна знешкодити тільки ідеями, й тут без слова не обійтися; терор і деспотизм здатні придушувати людський геній, однак його спроможне оживити слово, що несе в собі затаєну вибухову силу, яка в слушний час розриває владні клапани, немов стиснута до критичного стану пара в чавунному котлі.

Так я думав завжди, в поті чола працюючи над словом, так я, зрештою, думаю і сьогодні, проте, навтішавшись історією і збагнувши її глибину, відчув, як підкрадаються до мене сумніви.

А чи ж то ослабла Російська імперія від прихованої сатири Гоголя і чи зміцніла Україна від його романтизації нашої історії? А українська література – то набуток героїв чи гречкосіїв? Чи, за Достоєвським, краса слова вилікувала зазомбований імперський люд – та ж ні, бо за допомогою яких героїв – раскольнікових та смердякових? І чи не з'яловіла українська штука в рідному гетто, ставши споглядальною, а не бунтівною; і чи наша література і моя скромна лепта в ній своїм співчуттям до маленької людини не наділа народові на обличчя маску голоти й не винесла на нетривкі престоли ницих провідників на кшталт

брюховецьких та пушкарів – схоже сталося за наших часів у Італії, Росії й німеччині, коли там до влади поприходили кальварійські жебраки з-під тібрських мостів, кавказькі шевці та прусські єфрейтори… А чи із заразою ідей класової боротьби, яка так міцно вросла в українську драматургію, прозу й поезію образами сільських глитаїв, козацьких старшин і маєтних дідичів, ми, письменники, не озброїли чернь проти національної аристократії й залишилися учнями в колоніальній школі перевертнів, де гуманність назвалася слинявістю, жорстокість – мужністю, грабіжництво – відвагою, фанатизм – ідейністю, авантюра – героїзмом, і де людей навчають не шляхетності, а хамству?

І з того співчуття до знедоленого люду ми обернули вістря наших пер супроти провідної верстви – і горді мазепинці перетворилися на свинопасів або жеброту – та ж ми ще і досі виставляємо свою біду, немов жебраки гнійні виразки на відпустах, і випрошуємо в чужинців милостиню…

То чи не мав Ігор рації – звичайно, супроти мене, літератора, а не супроти свого батька, який півжиття провів за ґратами, щоб повернути нам аристократичну гідність?.. Але ж і Михайло взявся за перо, то чи це не означає, що моя дорога правильна?

На стихлому Майдані в Михайловому наметі терзають мою душу розхристані думки, напливають до голови сумніви й здирають тиньк із храмових стін, заквацьованих мальовидлами сучасних богомазів. А що під ними на старих фресках: героїка чи ганьба?

…У моє сонне марево вплітається спогад про недавню мандрівку з моєю коханою Любкою до Кам’янця-Подільського – того міста, що увібрало в себе десятки архітектурних стилів, а найвиразніші з них – українське бароко, польська готика і мавританський стиль, бо стояло на пограниччі трьох держав і трьох культур. І як не дивно: незважаючи на те, що Туреччина панувала тут у часі найменше, найвідчутнішим є слід магометанської культури – певне, тому, що чужа вона культурі християнській і, як усе чуже, виділяється з неї.

Коли згадую це місто, постають перед очима передовсім Турецький міст над запаморочливо глибоким каньйоном, на дні якого в'ється Смотрич, і мінарет, споруджений над католицькою готичною катедрою. Ну, і, звичайно, фортеця з численними баштами, а одна з них – Кармелюкова; і як то міг він утекти, і то не один раз, з тієї піднебесної вежі, ніяк не вкладеться мені в голові, а може, то легенда… А коли зійдеш крутими східцями на дно каньйону, то відчуєш цілковиту розгубленість і безвихідь: з обох боків відриваються від землі прямовисні скелі, і там, на дні, можеш хіба що уявити собі біблійне чистилище, з якого до синього кружала неба, де знаходиться рай, жодна душа вибратися не змогла б…

Ми з Любкою дивимося гранд-виставу, яка відбувається під небом на Турецькому мосту: козаки в багряних кунтушах, у барвистих шароварах, у кучмах з довгими шликами, озброєні шаблями, мушкетами, пищалями й гарматами, штурмують зайнятий польським військом замок; гавкають гармати, тріскотять мушкети, сиві дими стеляться над рікою, блищать шаблі, мов ясне сонце, сяють, дзвенять пісні, аж земленька свята дрижить під нами, дорогая – за волю смерть нам не страшна!.. І пісня ця, коли я дивлюся на театральне дійство, звучить у моїх вухах хоралом і втискає мене у глибину віків; я під шал мелодії, насиченої звуками, немов симфонія, бачу справжню битву, яка в історії не конче, як це нині у театральній виставі, закінчувалася перемогою; і падають десятки, сотні воїнів, переможці скидають переможених із піднебесного моста у хлань бездонного чистилища, звідки немає вороття, – гинуть винуваті і невинні, борці за рідну землю і злобні завойовники, а міст стоїть непорушно, й забавляються артисти над полеглими, нібито ті й насправді мертві, позабувши у стані видовищної ейфорії, що кров людська – не водиця…

Та крізь нинішню театральну веремію я бачу справжню людську трагедію, що, викликана забавою, зринає моторошним видивом з глибин історії.

Турецькі яничари у чалмах із ложками на околичках, озброєні кривими ятаганами, волочать по мосту полоненого в заболоченому бурнусі; чалма зі страусовими перами, яка свідчить про колишній високий османський сан нещасного, злітає з голови й губиться, потоптана, у твані; полонений скиглить, благає пощади, та випросити помилування у бездушних яничарів неспроможний, вони його підносять, немов набитий половою мішок, перевалюють через поруччя, скидають у бездонну прірву, і тільки чутно сплеск води у Смотричі… Так зникає безслідно у глибинах каньйону найнікчемніший правитель України – син Богдана Хмельницького Юрась, ниций виплодок великого батька, нобілітований на реґіментаря хворим гетьманом, зрадник, який запродував Україну примежним сусідам, турецький баша, архімандрит, свічкогас, монастирський послушник і непотрібний уже турецькому султанові блазень.

І бачу я ще й інше видиво… Із судової зали Міністерства військових справ УНР, що на Вірменському ринку, виходить під конвоєм чотирьох петлюрівських гайдамаків запідозрений у змові проти Головного Отамана полковник Петро Болбочан – герой української революції, який вигнав із Проскурова і Жмеринки більшовиків, через що став урівень з Отаманом; руки в нього закладені за спину, а вигляд спокійний і гордий; він зупиняється, повертає голову до Петлюри й запитує востаннє: "Україні доконче потрібна моя смерть?" Головний Отаман опустив очі й мовчить; Болбочан не просить пощади, бо знає, що такий його жереб – загинути за Україну якщо не під Жмеринкою, то на дні каньйону над Смотричем, до смерті за батьківщину він завжди був готовий. Болбочан виходить з білого палацу на бруковану площу й крокує вбік каньйону, гайдамаки йдуть за ним з карабінами напереваги, зводять вниз вуличкою Іоанна Предтечі, камінні сходи не мають кінця, до смерті ще далеко, ще треба перейти ріку і стати під скалою; ноги в полковника не тремтять, він рівно йде кладкою, а за нею скала, і він спирається спиною об холодний граніт. Лунає команда "вогонь!", та пострілів не чутно, гайдамаки не насмілюються вбивати героя; до засудженого підступає охоронець Петлюри й стріляє впритул. Ми з Любкою зупиняємося на місці страти, де хтось поклав дві червоні троянди…

Героїка і ганьба проступають з-під тиньку на храмовій стіні нашої історії. А пісня лунає, звістує світові історичну правду – то із Кам'янця-Подільського, зі столиці УНР, якій залишилося для владного існування ще кілька днів, вирушає у невідомість Українська республіканська капела Олександра Кошиця, й сто самовідданих мужів пронесуть по безмежному світу славу й неславу України.

У солодкій дрімоті крізь заплющені повіки до мого внутрішнього зору раптом втискається білина стіни – чи то хатньої, чи то музейної, – а на ній з портрета в гебановій рамці дивиться на мене знайома з дитинства парсуна суворого отамана в смушевій високій шапці з тризубом над чолом, у шкірянці, перехрещеній на грудях ремінними портупеями; в нього суворе обличчя, грізно заломлені похмурі брови, стиснуті уста й міцне підборіддя; і я згадую, що вперше його побачив на знімку в довоєнній Українській загальній енциклопедії – то незрівнянний характерник, генерал-хорунжий армії УНР Юрій Тютюнник, про якого я ще хлопчиком думав, а нині переконаний: якби то він очолив тоді всі українські збройні сили…

О, якби то він – але ж не дав Господь – підпорядкував собі полки Зеленого, Григоріва, Волоха, Мамая, Божка, Махна й самого Петлюри, то не тинялися б по європейських задвірках Грушевський, Винниченко, ті ж Махно й Петлюра, і, певне, здиміла б навіки з нашої землі червона сарана.

Він, коли вибухла Лютнева революція, і ще не вся Україна вміла назвати своє родове ім'я, вийшов у чині царського підпоручника до тисяч солдатів, які зібралися на віче на Сімферопольському майдані, не знаючи, до кого й з ким іти, за що воювати, й вигукнув: "Є серед вас українці?" І коли піднялося з десяток рук, він знову запитав: "А малороси є?"

І побачивши, як майже третина солдатів замахала руками, посміхнувся і спитав утретє: "А може, ви хохли?" – й над головами затріпотіли тисячі рук. Тоді Тютюнник подав команду лаштуватися в

колони по чотири – і кроком руш! – повів шеститисячний український полк імені Петра Дорошенка в революцію.

Отаман Юрій Тютюнник привів на Звенигородщину вимуштроване в боях світової війни добірне військо саме в той момент, коли Винниченко дав наказ роззброїти полк імені Павла Полуботка, бо, мовляв, не гоже нам стріляти в єдинокровних братів, й коли ті єдинокровці змасакували загін студентів під Крутами, Тютюнник зайняв оборону Звенигорода перед бандою Муравйова, розгромив її, очолив Залізну дивізію і на день Злуки 22 січня 1919 року вийшов із найдобірнішим в Україні військом на Софійський майдан, щоб стати пліч-о-пліч з Головним Отаманом. Однак Петлюра, який приймав парад, удав, що того війська й не бачить.

Я нині розкриваю стару енциклопедію, щоб глянути на парсуну залізного отамана, і думаю собі: який то фізично й духовно здоровий був рід Тютюнників! Я товаришував з племінниками отамана – письменниками Григорієм і Григором Тютюнниками, вони теж були отаманами в літературі, доля їхня була геть схожою на долю безшабашного дядька: тільки-но стали на свою тверду дорогу на полі письменства, як і отаман Тютюнник у мілітарії, Бог забрав їх до себе, ніби спам'ятався, що зарано послав таких здольних мужів в Україну – чей вона ще не готова їх прийняти, слухатися і підкорятися їхній волі, й полишив Усевишній Україну без них – нехай вона ще визріє. Юрія Тютюнника розстріляли більшовики, коли йому було тридцять вісім літ, знаменитий романіст Григорій помер від воєнних ран у сорок два роки, а неперевершений новеліст Григір, не витримавши цькувань совєтських гайдуків, покінчив із собою в сорок сім…

Після двох зимових походів на Україну проти большевії полководець Юрій Тютюнник зійшов із бойової сцени: ганебно втік на коні з-під Базару, залишивши перед кулеметами Котовського триста п'ятдесят дев'ять своїх вояків, заховався у Львові і замешкав зі своїм штабом біля парку Еллінського.

Уже без війська, в своїй уяві, готує він нове антибільшовицьке повстання, ніби й не знає про те, що його військо давно інтерноване у польському Каліші; більшовицька розвідка підсилає до нього агентів, чекіст-провокатор Заярний входить у довір'я Тютюнника: намовляє його перебратися в Україну, де на нього нібито чекають готові до повстання підпільники. Отаман Тютюнник перепливає через Дністер, та замість підпільників потрапляє просто в руки комісарові ДПУ Балицькому… Більшовики ще трохи забавляються з колишнім грізним отаманом, надівають на його голову блазенський ковпак: втішаючи переможців, Тютюнник сам себе представляв у фільмі Олександра Довженка "Звени-гора", та, видно, у творі великого кіномайстра невільний актор ще раз показав ворогам своє справжнє обличчя.

У грудні 1929 року Юрія Тютюнника наздоганяє давно призначена для нього куля – у московській Бутирці. І того самого року бойовий побратим колись славного генерал-хорунжого Євген Коновалець створює Організацію Українських Націоналістів, яка за п'ятнадцять років очолить десятилітню війну УПА проти московської окупації.

Із напівсну будить мене Михайло – уже розвиднілося. Він залишає мене на господарці і йде до Тані, я ж присуваю до себе Михайлів рукопис.

Розділ чотирнадцятий

Війна ще буде!

(Із Михайловых записок)

1 листопада 1928 року з холодного туману висипався на Львів сивий недосвіток. Зжухлі травинки перед собором Св. Юра закосичилися колючим інеєм, й рівна доріжка, що перетинала митрополичий сад, спинаючись від резиденції Владики до притвору храму, встелилася візерунчатим килимком опалого козолисту. По цьому путівцю

монастирські послушники витрутили візок із спаралізованим Кир-Андреем до церковних сходів і винесли його на паперть. Преосвященний поблагословив мирян, які заповнили подвір'я собору і просторий майдан поза кам'яною огорожею; тисячоголова громада прихожан німотно слухала проповідь митрополита й підносилася д'горі серцями, укріплюючи свій дух вірою в кращу долю зневоленого люду.

А говорив митрополит Андрей Шептицький про невмирущість чину славних українських лицарів, які поклали голови за незалежність Галичини й за синьо-жовте знамено, що десять років тому замайоріло на шпилі Народного Дому, – і хай пом'яне Господь у Царстві своїм загиблих у боях за Львів і нині, і присно, і вовіки віків, а живі борці на знак нашої нездоланності нехай віддадуть у цей день священний прапор у руки Св. Юрієві, який ось на фронтоні собору проколює списом пащу змія.

І коли заспівав церковний хор "Боже великий, єдиний", до фігури змієборця вибрався драбиною сивоголовий чоловік із синьо-жовтою бандерою в руці, він закріпив її за фігурою й вигукнув: "Слава Україні!"; на новітнє вітання Української Військової Організації натовп хором відповів: "Героям слава!" – і в радості, що саме так вшановує народ полеглих у боях за Україну, звів прапороносець угору руки й на мить завмер, а тоді знизу прокричав до нього русоволосий кучерявий юнак, приклавши долоні трубкою до уст: "Зникайте, пане Максиме, жандарми йдуть!" Голова ходорівської екзекутиви УВО Максим Безрідний вмить зістрибнув із драбини, вони обидва з юнаком прошилися крізь натовп, збігли митрополичою доріжкою в сад, заступлений високим грабовим живоплотом – і за мить стих за ними хрускіт по замерзлому опалому листі.

І коли жандарми кільцем обступили церковне подвір'я, зсередини храму вихопився величний кант "Благословенне царство Отця і Сина" – митрополит Шептицький зі священиками-мітратами розпочав молебен за душі оборонців Львова, й поліціанти не насмілювалися під час відправи знімати прапор, що лопотів, схилений із фронтону над храмовим подвір'ям.

Панахида закінчилася, а люди і далі стояли, тісною стіною заступивши сходи; "Стріляйте, стріляйте!" – почулися вигуки з натовпу, й жандарми оголили шаблі. Вони били безборонних людей плазом шабель по головах, а коли почулися постріли, люд почав розбігатися, в метушні падали долі прихожани й поліцаї, народ відступив за кам'яну огорожу, й тоді на жандармів полетіло каміння. Ті поки що не наважувалися виходити на майдан зі спорожнілого церковного подвір'я, ждали військової підмоги, а кількатисячний натовп рушив зі Святоюрської гори вниз, втиснувся у вулицю Сикстуську й зупинився, роз'юшений, біля головної пошти. Боївкарі УВО вибралися на дах і прив'язали прапор за древко до димаря; частина демонстрантів відділилася й подалася на вокзал – над залізничним двірцем теж залопотіло синьо-жовте знамено.

До полудня озброєне військо оточило колом місто; із ринкових закамарків і сутерин вибігли банди ендеків, вони вривалися в будинки "Просвіти" та "Дністра", ламали двері, розбивали вікна; врешті вояки затопили Ринок – почався кривавий погром…

Тим часом Максим Безрідний і Роман Шухевич прокрадалися через Старе Місто до підніжжя Високого Замку; на Собіщині було тихо, тільки з центру міста долинали приглушені крики й стрілянина; стривожена пані Терміна впустила в дім Максима й Романа, і вручив молодий Шухевич Максимові грипс від Коновальця: Полковник викликав його до Відня. Явка повітових керівників екзекутив УВО й голови Крайової екзекутиви Андрія Мельника має відбутися 28 січня 1929 року у віденській кав'ярні "Монополь".

…Максим попрощався з дружиною гейби назавше: перейти через чесько-польський кордон було нелегко, польські прикордонники ретельно патрулювали смугу, полюючи на зв'язкових УВО, які підтримували контакт між Коновальцем і Крайовою екзекутивою в Галичині. Був Максим неспокійний, адже залишив дома семилітнього Остапчика й терпнув від думки: як же виховає Катерина хлопчика без батька? Заспокоївся аж тоді, коли обійшов звіриними стежками

Верецький перевал і опинився на Срібній землі, яка належала до Чехо-Словаччини; з Ужгорода до Відня добирався потягом.

Відень для Максима був трохи знайомий ще з часів світової війни, коли Січові Стрільці Коновальця, інтерновані в Тарнові, втікали з польського концтабору до масариківської Чехії, яка до часу радо приймала українських біженців. З Праги до Відня – рукою подати, а у Відні в ті роки перебував емігрант Михайло Грушевський – засновник Українського соціологічного інституту, деякі галичани й Максим їздили до Відня слухати лекції академіка: з історії України й римського права.

З вікна "Монополькн" виднілася сталева смуга Дунаю, його береги бралися крихкими скалками льоду; зима добиралася до Відня, й гайвороння такими самими хмарами, як і в Ходорові чи Львові, кружляло над шпилями замків і банями храмів. Каркали, сварилися на голих деревах і нагадували Максимові рідний дім з любою Катериною та синком-щебетухом; а десь там, недалеко від дому, тече тиха річка Луг, що впадала в Дністер; берегами річки біжать тополі й берести, покраплені чорними воронячими гніздами, немов китицями омели, – і все те так схоже на віденський холодний світ, лише теплим здається, бо – рідний…

І думає Максим про свого приятеля Євгена Коновальця, який має ось-ось з'явитися в "Монополькі", й тоскно йому стає на думці, що його побратим, який має гучне ім'я і владу українського вождя, водночас безсилий і неприкаяний, і, певне, печалиться, що ніколи вже не побачить рідного Зашкова, не обніме батька-матір, які пишаються сином, однак мучаться ядучою тривогою за його життя. А який Полковник нині, чей Максим його не бачив вісім літ: чи виснажлива туга не виссала з його лиця тої його чоловічої вроди, не зігнула кремезної постаті, не стерла скрадливої усмішки з уст, не згасила в суворому погляді приязної іскри, яка завше заполонювала побратимів у боях і на дозвіллі. І що задумав він тепер, чому скликає з усіх кінців Галичини керівників повітових і Крайової екзекутив УВО?

Максим тримає в руці філіжанку із захололою кавою й не відриває погляду від вікна і вхідних дверей. І навіть дрож не пройняла його, навіть не стрепенувся, коли почув, як на плече лягла важка долоня, – знав, що це Полковник, певне, сидів, очікуючи Максима, у кінці просторого залу кав'ярні. Максим тихо підводиться, емоцій собі дозволити не може, хоча й хотів би обійняти побратима, проте аж гейби недбало подає йому руку. Із прихованим розчуленням упізнав характерний нахил голови Коновальця з наставленим, трохи відстовбурченим лівим вухом. Полковник наготувався слухати Максима, він сідає навпроти й таки слухає, хоч Максим мовчить, вражений споважнілим виглядом приятеля – ніби аж змученим, а яким мав би ще бути образ вигнанця?

Врешті запитує Полковник:

"Що чувати в Галичині? Як там?"

"Тяжко нам… Без тебе – тяжко".

"І зі мною було б не легше, – відказав Коновалець. – Але я завжди з вами, хоч і на відстані. Іншого варіанта бути не може".

"Непотрібне я сказав… Але й справді нам важко".

"Знаю вже про погром 1 листопада у Львові. Жертви є? – спитав Коновалець, сторожко провівши поглядом по залі. – Ще нема "зміновіхівців", – мовив притишено. – То большевицькі шпіцелі – всі як один. Пасуть мене, пасуть… Багато жертв?" – перепитав.

"Є поранені, покалічені. А заарештованих понад сто. Розпочалася війна".

"Війна ще буде, – відказав Полковник і, помітивши, що Максим вряди-годи теж водить очима по залі, мовив ще тихіше: – Ти дивуєшся,

де решта? Вони вже там, збираються в Інституті Грушевського, але ми з тобою ще трохи поговоримо сам-на-сам. Ніхто краще за тебе не розкаже мені про становище в Краю… Які ще були у вас акції?"

Максим із задоволенням прийняв довіру Коновальця: очевидно, Полковник перед роботою Конгресу хоче мати повне уявлення про стан речей у Краю. І заговорив, ніби складав рапорт:

"Я виконав наказ полковника Мельника – зліквідував Кайдана. Ольга відомщена, ти про це знаєш… У сітці Крайової УВО виловлено провокатора Боєчка, українця із Бібрки. За ним давно стежили розвідники, поки не дізналися від нашого резидента в перемишлянському постерунку: резидент сам бачив, як Боєчко записувався в конфіденти за двісті злотих. Його вивезли в Бібрку, прив'язали до дерева і розстріляли… Напади на поштові заклади – у Львові, Печеніжині й тій же Бібрці. Вилучено достатньо грошей, у штабі полковника Мельника ведеться точна рахуба… Спалено маєток осадника Ромашкана на Воловому. До організації залучено молодь: Роман Шухевич, якого ти, напевно, добре пам'ятаєш, очолив Спілку національної української молоді – СНУМ".

"О, внук пані Терміни Шухевичевої – хлопець поважний… Я тішуся цим твоїм повідомленням: без молоді немає революції. Може, дійшли до вас швидше якісь нові вісті з "раю"?"

Максим відповів не одразу: він сам не знав, як оцінювати події в совєтській Україні. Літературне й культурне відродження – й терор ГПУ.

"Ми намагаємося, – заговорив Максим по хвилі, – гамувати симпатії до радянської України. Те відродження вельми сумнівне, бо як міг би вільний народ ставати під чужу або видуману символіку?.. Але я й сам не можу однозначно трактувати перетворення в колись російській Україні. Грушевський там нормально працює, видає томи історії України, його дочка Катерина очолює Кабінет етнографії у ВУАН, на весь світ

стали славними поети Павло Тичина, Максим Рильський, прозаїки Юрій Яновський і Микола Хвильовий – в Галичині серед нового покоління поки що немає їм рівних. А що вже говорити про найпопулярнішого в Європі кіномитця Олександра Довженка..."

Коновалець нетерпляче перебив оптимістичний рапорт Максима:

"У фільмі Довженка "Звенигора" під примусом совєтської влади зганьбив самого себе, граючи роль отамана УНР, найталановитіший наш полководець Юрій Тютюнник, переманутий зі Львова за Збруч чи то підступно викрадений органами ДПУ. Те так зване відродження – то вміло наставлена пастка на українські сили в еміграції. Бережімося... Бережися й ти, Максиме..."

"Але ж приманкою в тій пастці – які сили!" – прошепотів Максим.

"Треба той потенціал мати на увазі, коли будемо поширювати на Схід сітку нашої оновленої організації. Але ж не можна забувати, що Україна нині під Москвою. Я шкодую, що на галичан так слабко впливає Донцов, який постійно у своїх статтях нагадує: зажерливість і жорстокість Росії не змінять і десятки революцій. Та ж навіть єдине в історії московської імперії благородне рісорджіменто – декабризм – чим закінчився: повальним каяттям за політичний блуд. Сам Муравйов-Апостол сказав під шибеницею: "Я вдячний Богові за нашу невдачу, оскільки в Росії можливі лише бунт, хаос і анархія, а не очисна революція..." То свята правда: в сімнадцятому році в Росії відбулася не революція, а охлократичний переворот, який замість царя привів до престолу диявола. А те відродження в Україні хоч і свідчить про національну потенцію, є смертельною загрозою для нас, і ми мусимо готуватися до великої війни".

Полковник замовк, зосередився, ніби продумував, чи все сказав. Максим зрозумів, що цей пасаж Коновальця – то лише уривок із слова, яке він виголосить увечері на засіданні Конгресу. Що вирішить Конгрес,

Максим, звісно, не знав, однак сподівався: УВО мусить перетворитися з клубу, який зібрав докупи уцілілих учасників боїв за Україну під час війни, на новітню, чітко структуровану організацію, в якій і комбатанти, і юніори підпорядковуватимуться єдиній дисципліні новоствореної підпільної армії.

"Як маємо готуватися?" – спитав Максим.

"Поговоримо про це на засіданні", – відказав Коновалець, покликав кельнера й замовив сніданок та вино. Наповнив келихи, цоркнувся з Максимом, і тоді знову, як щойно при зустрічі, бризнуло тепле світло з його очей – зі стриманого підпільника він змінився на доброго приятеля.

Максим сказав: "За нашу молодість, Ґенку".

Випили, й кожен про себе, певне, згадував студентські роки, військові походи й ту міцну дружбу, що завжди єднала їх – коменданта Корпусу СС і незмінного ад'ютанта. Думав Максим цієї миті про свою і побратимову трудні і славні долі, які провадили їх, ще зовсім юних, дорогами блискучих перемог і чорних поразок. І нині доля в них однакова: обидва стали вигнанцями – один на своїй, другий на чужій землі.

"Маєш сім'ю, Максиме?" – спитав Коновалець.

"У нас із Катериною синок Остапчик".

"А ми з Ольгою і Юрчиком волочимося благословенною Швайцарією й чахнемо від думки, що додому нема нам вороття. Десь там батько, мати – ніколи я вже не зустрінуся з ними…"

"Не пасує тобі песимізм, Євгене, – взявся Максим втішати посмутнілого приятеля. – Чей же ти сам сказав: війна ще попереду. І не

будемо ми гарцювати на чужій землі. А коли створимо в Краю підпільну армію – хто в ній, як не ти, стане командантом?"

"Сумніваюся… Новітній командант вже там десь дозріває – в Галичині. Ми, щоправда, ще не старі, але роки йдуть, і поки вилониться із політичних нетрів живий вогонь, відійдемо, можливо, й ми… Від нинішніх юнаків і юнок залежатиме, чи жертва нашого покоління вийде на користь Україні. Всій Україні – від Кубані аж до Сяну-річки… Революція почнеться зі Львова, але переможна сальва має пролунати в Києві. А в нас поки що йде зовсім не так: у Києві ми склали зброю, а на переможну сальву у Львові не спромоглися. А без Києва перемога неможлива – ми були свідомі цього ще тоді, коли створювали у Білій Церкві Корпус СС – з вояків усієї України".

"Маєш рацію. Нація може перемогти лише тоді, коли з краю в край, кожною клітиною організму відчує, що не може більше залишатися в труні, в яку її поклали Польща і Москва. Але хто розіб'є ту труну за нинішніх умов?"

"Велика Україна – то наш фундамент, до якого мусимо повернутися. В еміграції жодних підвалин немає".

"Зате тут є свобода для організаторського чину".

"Звичайно. Тож використовуймо всі можливості".

Відчинилися двері, й до кав'ярні увійшов важким кроком високий чоловік у мазепинці й стрілецькому мундирі. Він стрімко попрямував до столу, за яким сиділи Коновалець і Безрідний, зупинився перед Полковником і недбало, саме недбало, що неприємно вразило Максима, приклав вітаючись два пальці до мазепинки.

"Знайомтеся, – сказав Полковник до Максима. – Це наддніпрянець Леонід Катарів, на псевдо Контрадмірал. Ти, може, й не пам'ятаєш: він

вирушав разом з нами з Білої Церкви на Скоропадського. Нині – емісар з більшовицької України. Вийшов до нас на зв'язок..."

Максим підвівся й, назвавши себе, подав прибульцеві руку. Той посміхнувся, немов до старого знайомого, й кинув жартома:

"Приїхав надихатися революційним повітрям – перед штормом".

"Надовго?" – холодно спитав Максим.

"Скільки спотребиться, – так само холодно відказав Контрадмірал. – Пане Полковнику, – звернувся він до Коновальця, – в Інституті у сто другій аудиторії вже всі зібралися".

"Ходімо", – підвівся Полковник.

Аж тепер побачив Максим, як з-поза віконної штори вийшов стрункий молодий хлопець, він почекав, поки Полковник вийде на вулицю, а тоді рушив слідом за ним.

"Це мій охоронець, Орест Питляр", – сказав Коновалець до Максима.

...Розділ закінчився скоромовкою, певне, Михайло не вважав за потрібне розвалковувати відоме.

28 січня 1929 року на Конгресі у Відні Українська Військова Організація набрала іншого політичного формату й назвалася Організацією Українських Націоналістів: боротьба проти окупантів переходила чітко організованою сіткою в глибоке підпілля, ОУН готувалася до створення таємного війська без держави. У своїй промові Євген Коновалець наголосив: націоналізм як ідеологічна течія повинен оформитися в політичний партійний рух з суворою дисципліною, яка виключає анархію й тероризм.

Ця його настанова викликала незадоволення в молодих делегатів. Слово взяв двадцятилітній член УВО львівської екзекутиви Степан Бандера. Він закликав до саботажів, смертних вироків окупаційним проводирям, до створення підпільного університету у Львові, назвав еволюційні методи боротьби, які обстоював Роман Дашкевич, опортунізмом: окупант не повинен почувати себе в Україні сувереном, хай горить у нього земля під ногами, хай зазнає страшної помсти за Ольгу Басараб і Симона Петлюру!.. "Націоналізм, – говорив Бандера, – це фермент молодого покоління, це не реанімація замшілої квазінаціоналістичної ідеології, яка призвела до занепаду УНР, а шукання радикальних, нещадних методів боротьби".

Після промови Бандери монолітний, здавалося, Конгрес ОУН помітно надщербився. Євгена Коновальця одноголосно обрали Провідником, проте молодь домоглася, щоб заступником крайового Провідника Андрія Мельника призначити Степана Бандеру.

Конгрес розділився: лівий бік зайняли Ріко Ярий, Ярослав Стецько, Роман Завадович, Зенон Коссак, правий – Андрій Мельник, Микола Сціборський, Костянтина Малицька, Роман Дашкевич; повагавшись, з лівого боку на правий перейшла молода жінка з коротко стриженим волоссям – була то Олена Шовгенова, дружина кубанського козака Михайла Теліги.

За столом президії залишився один Коновалець.

Тінь туску лягла на обличчя Полковника: адже всю свою діяльність він спрямовував на те, щоб наблизити до себе молодь – чому нині стільки їх відсахнулося від нього. І він сказав до всіх, закриваючи засідання Конгресу:

"Наш народ мирний, терплячий, та коли чаша зла переповнюється, тоді його захоплює вихор коліївщин. Однак різня ще ніколи не

приносила свободи. І ми, зберігаючи в собі ненависть, не сміємо втрачати любові. Запам'ятайте це".

Після засідання Максим Безрідний підійшов до Коновальця попрощатися.

"Бережи себе..." – сказав і тієї ж миті краєм ока вловив, що Катарів-Контрадмірал пильно прислухається.

"Якщо большевики схочуть мене вбити, то уб'ють, хоч би як остерігався, – відказав Полковник. – Чи не так, Леоніде? – підморгнув до Катаріва. – Але ти не журися, Максиме: я купив собі двох вівчурів... А втім, знаю непомильно: впаду на полі бою..."

Він подав Максимові руку, вимовивши своє звичне "сервус", кивнув охоронцеві, щоб ішов за ним. Максим на хвильку затримав юнака.

"Віднині записуй кожне його слово, кожну зустріч, кожну його дію опиши. Втямив?"

Орест Питляр пильно подивився на Максима, наче хотів запам'ятати його обличчя, й, повернувшись, мовчки подався за Коновальцем.

...У наступному розділі Михайло вмістив уривки із щоденника Коновальцевого охоронця, які знайшов у архіві діда Максима після його смерті. Очевидно, Орест Питляр послухався Безрідного й, слідкуючи за діяльністю Полковника, вів записки, а після трагедії в Роттердамі передав їх керівникові Ходорівської екзекутиви ОУН. Як склалася доля останнього охоронця Євгена Коновальця, залишилося для Михайла таємницею. Зрештою, прокотилася світом друга страшна війна.

Розділ п'ятнадцятий

Впаду на полі бою

(Із записок охоронця)

* * *

Мені судилася особлива доля – а чи щаслива, важко сказати, проте назвати її нещасливою не можу, бо що, скажіть мені, вкладає людина в абстрактне поняття – щастя? Матеріальний достаток, сімейний затишок, кохання, усвідомлення своєї порядності й чистоти сумління, гордість за виконання обов'язку перед батьками, друзями, нацією, відчуття свободи чи втіху від самотності? І ще безліч чинників роблять людське життя комфортним. Так? Ну а коли цього всього немає, коли ти не зазнав утіх від любові, не надбав багатства, не здобув свободи і не сповнився гордістю за себе самого – невже це означає, що ти нещасливий? Але як може щось означати те, чого взагалі немає й не існує навіть у думках?

А втім, усе це софістика, мудрування, медитації, а коли конкретно: що означає для мене зустріч із Коновальцем на чолопку гори Салев у швайцарських Альпах, з якого відкривається велична панорама суворих гір із Монбланом у самій славі неба? Був то лише щасливий випадок чи таки щастя?

Я, Орест Питляр, тернопільський гімназист, у сімнадцять літ вступив до УВО в потужному потоці молоді – був то протест проти хазяйнування чужинців у нашому домі й обов'язок честі, а коли говорити зовсім відверто, то частково й мода. Останнім кнюхом вважали юнака, який хоча б у мріях не зв'язував себе з підпіллям, що вже говорити про погорду й зневагу дівчат, вихованих на живих стрілецьких традиціях, на революційній героїці?

Проте ейфорія підпільної утаємниченості, яка навально заполонювала галицьку молодь, досить швидко пригнітилася страхом перед роз'юшеною польською дефензивою: масові арешти, переслідування інакомислячих, тривожні чутки про жахливі тортури в тюрмах примушували заанґажовану в підпілля молодь оберігатися,

ховатися, зникати або ж одягати маску лояльності; я ж обрав еміграцію – перейшов через кордон, допав до Швайцарії і влаштувався там слухачем Женевського університету.

Українських студентів у Женеві було чимало; ми по суботах сходилися до Українського Клубу, вели там політичні розмови, слухали реферати досвідчених і малодосвідчених політиків; всі ми вважали своїм кумиром Провідника ОУН Євгена Коновальця, якого, зрештою, ніхто з нас у вічі не бачив, знали його тільки з розповідей наближених до нього, а ще із пойнятих романтикою легенд.

І випало мені справжнє щастя – пізнати не уявного, овіяного славою вождя українського підпілля, а живу, звичайну, не оповиту міфічним флером людину, хоч інколи, і нині, коли намагаюся осягнути розумом його непересічну особистість, не можу вийти з дива: як цей чоловік у свої двадцять вісім років зумів у вихорі війни створити Корпус Січових Стрільців, увійти з ним до Києва й узяти у свої руки державну владу?

...Одного недільного дозвілля, забажавши цілком усамітнитися – цей стан я завжди любив і люблю нині – я зіп'явся на гору Салев і на самій вершині побачив міцно складеного середнього зросту чоловіка в білій сорочці, що надувалася від літнього леготу; він тримав під руку молоду жінку, яка, немов тополя, згиналася під вітром, а малий хлопчик тулився до ноги батька й вимахував руками, захоплено споглядаючи засніжену вершину Монблана.

Почувши шурхіт ріні, чоловік різко повернувся і всунув до кишені руку; я як підпільник добре зрозумів цей жест і зупинився; чоловік ступив кілька кроків мені назустріч й гукнув:

"З миром?"

"З миром!" – аж надто голосно відказав я, упізнавши за газетними фотографіями самого Коновальця.

Ми розговорилися. Був він доступною людиною, без тіні зверхності в розмові; я розповів йому про наше студентське життя в Женеві, й він, прощаючись зі мною, пообіцяв завітати в наш Клуб на чарку вина.

На зустрічі я, як уже знайомий Коновальця, представив його студентам; ми цілий вечір вели дружню розмову, наприкінці він попросив мене прийти до нього на квартиру – і так я став референтом у штабі Провідника ОУН. Перечитував його кореспонденцію, складав проекти відповідей, переглядав газети й подавав Провідникові прес-релізи, та що було для мене найпочесніше й найвідповідальніше – я став невідступним його охоронцем.

Чи то щастя – жити весь час у напруженні й тривозі? А мабуть, так: я готовий кожної миті віддати за Полковника життя.

* * *

Осінь 1930 року. Українські газети в Європі зарясніли тривожними повідомленнями про шабаш репресій у Галичині, що їх розпочала польська влада над мирним населенням. Криваві акції, керовані міністром внутрішніх справ генералом Славой-Складковським, з відома маршалка Пілсудського, дістали вельми делікатну назву "пацифікація", що означало "примирення" "заспокоєння", а насправді то були напади каральних кінних експедицій на села, де мали місце оунівські саботажі: підпали маєтків польських колоністів, обривання телеграфних дротів, демонтаж залізничних колій, убивства поліцаїв, напади на поштові уряди...

Найтяжчу наругу терплять українські вчителі й священики, яких поліція вважає натхненниками саботажів і терористичних актів, їх привселюдно карають, забиваючи шомполами іноді й до смерті...

Газета "Українське Слово", яка виходить у Парижі, вмістила повідомлення про макабричний випадок, що трапився в селі Раківчик на

Коломийщині: керівника сільської "Просвіти" Василя Федосюка зв'язали й увіпхали головою в розжарену піч…

Галицька газета "Гомін Краю" повідомила про бандитські напади карателів на маєтних господарів у Заліщиках: вривалися до хат, висипали з міхів відвіяне зерно й поливали гасом.

Львівська газета "Діло" помістила інформацію про арешт Президії партії УНДО.

Українська парламентарна репрезентація у польському соймі зажадала покарання для пацифікаторів; спеціальна колегія Ліги Націй затаврувала ганьбою польський уряд за жорстокі розправи над українським населенням у Галичині.

Полковник Коновалець стривожений подіями в Краю: на нього одного падає вина за організовані ОУН саботажі, а також за розправи польських карателів. Совєтська преса оголошує Коновальця головним терористом, більшовицькі агенти стежать за кожним кроком Полковника, він виїжджає із Женеви й зупиняється на якийсь час у Цюріху, врешті покидає Швайцарію й скитається Європою. Я не відступаю від нього ні на крок.

* * *

Страта Біласа й Данилишина у львівських Бригідках 1932 року, про що детально повідомила галицька газета "Голос Нації", вплинула на Полковника неоднозначно. То він подивляв відвагу підпільників, то смерть молодих хлопців здавалася йому марною. Прочитавши повідомлення, він промовив у великій скрусі:

"Організація, як бачиш, обійшлася якось без тих грошей, що їх нападники мали забрати з городоцької пошти, а хлопців нема…"

Полковник кілька разів перечитував газету й щоразу висловлював іншу думку.

"Народ ще не підготовлений до таких акцій: у Роздолі Біласа й Данилишина затримали не поліцаї, а таки свої – селяни, які у святій простоті люто ненавидять розбійників, злодіїв і конокрадів, високої мети вчинку бойовиків не зрозуміли. Скільки ще треба часу й нашої праці, щоб простий люд збагнув ту вищу мету?"

"Але ж 23 грудня вночі, у мить смерті хлопців, по всьому Краю задзвонили дзвони! Хто дзвонив – та ж такі самі люди, як і ті, що прийняли героїв за злочинців. Настає пора всенародного прозріння: смерть молодих мужів породила нову національну ментальність..."

"І що думаєш, Оресте: Василь Білас і Дмитро Данилишин перед стратою відштовхнули копняками катів і самі собі вчинили смерть. У цій трагедії – мій оптимізм: воїни майбутньої підпільної армії переможуть у собі страх. Так, так, нічого не бійтеся, люди, крім страху!"

Ці думки Полковника я записав слово в слово.

* * *

Рік 1934. Мережа ОУН охопила всю Галичину. Крайова екзекутива ділиться на окружні, в окружних – п'ять повітових, у повітових – районні. У Крайовій екзекутиві – референтури: організаційна, ідеологічна, безпеки і юнацтва. Найменша клітина ОУН – трійка зі своїм зверхником. У такій мережі має діяти майбутня підпільна армія.

І всю цю злагоджену структуру вразив політичний параліч. 15 червня за наказом заступника Крайового провідника ОУН Степана Бандери бойовик Григорій Мацейко вбиває у Варшаві міністра внутрішніх справ Броніслава Пєрацького. Зашаліли арешти, деякі члени Крайової екзекутиви зламуються на тортурах, мережу викрито, новий

міністр внутрішніх справ Козловський заповнює в'язнями концтабір у Березі Картузькій на Поліссі. Заарештовано Степана Бандеру, Романа Шухевича, Володимира Тимчія-Лопатинського... Зв'язок Крайової екзекутиви із Коновальцем втрачено.

За Полковником ходять назирці польські й більшовицькі агенти, газети вперто трублять: "Варшавський процес відбувається над відсутнім на суді терористом Коновальцем".

У газеті "Голос Нації" Полковник заявляв: "Молоді максималісти, виховані на традиціях визвольних змагань, вдалися до крайніх методів боротьби, вони – як і мої вороги – бачать у мені символ майбутньої Української Держави. Це стало причиною ненависті поляків і більшовиків, які, представляючи мене терористом, хочуть знищити передовсім морально. Як воїн, я завжди був за відверту боротьбу з ворогом, проте не можу нині зупинити стихійної революції, котра, залежно від ситуації, завжди є початком, а деколи, на жаль, і кінцем очисної війни. Я не благословляю терор, однак не маю права його засуджувати, оскільки він є виявом національної помсти. Можливо, й такі методи боротьби підготують українців до того сприятливого моменту, який уможливить створення нашої незалежної держави. Мене ж покликано очолити різні методи наших змагань – революційні, помірковані й лояльні. Тож не ставте мене ні на який цоколь, я створений для роботи, а не для презентацій".

Зв'язкова Полковника Анна Чемеринська налагодила контакти між Проводом ОУН і галицькою екзекутивою: їй вдалося зустрітися з Андрієм Мельником на Знесінні.

* * *

Рік 1936. У Львові відбулася судова розправа над членами ОУН, зокрема над Степаном Бандерою. Його засуджено до страти, смертний вирок замінено довічним ув'язненням. Як оптиміст я маю великий сумнів

у тому, що бездарна й жорстока польська держава аж так довго протриває.

Концтабір у Березі Картузькій забитий оунівцями. Ширяться моторошні чутки про тортури в Березі: професійні кати Коморовський, Штейнер, Питель за наказами коменданта табору Болеслава Грефнера застосовують середньовічні катування.

* * *

Полковник, а з ним і я, назавжди покинули Швайцарію – після публікації провокативної статті в женевській комуністичній газеті "Ле Травай" 24 липня 1936 року. У ній оголошувався вирок Провідникові ОУН: "На Варшавському процесі жертви Коновальця. Смерть терористові!"

Швайцарець Жан Плянк, який стежив за помешканням Полковника на вулиці Де ля Гаране, заарештований поліцією буквально перед виконанням атентату.

Скитаємося Литвою, Італією, Голландією.

Промінь надії на спалах боротьби за Україну зблиснув із проголошенням автономії Карпатської України. Командант Карпатської Січі Дмитро Климпуш вишколює у Хусті січовиків. Може, це початок великої війни?

Але на кого в ній маємо спертися? Українці поділилися на три групи: комуністи, звісно, за Радянський Союз, яре покоління націоналістів – за смертний бій з большевиками, помірковані оунівці на чолі з Андрієм Мельником сподіваються на підтримку Німеччини.

З приходом Гітлера до влади ідеолог націонал-соціалістичної партії Альфред Розенберґ висунув ідею боротьби з Польщею і СРСР,

спираючись на незалежну Україну. Однак Гітлер після вбивства Пєрацького висловився проти ОУН.

Коновалець після довгих вагань зробив ставку на Німеччину. Тепер він зустрічається із наддніпрянцями: на випадок війни між Німеччиною і Радянським Союзом мусить бути підготовлена на терені східної України мережа ОУН. Так думає Полковник. Але в який спосіб уберегти його від більшовицьких агентів, замаскованих під українських патріотів?

* * *

Повинен, до речі, сказати, що Полковник ніколи не був таким собі ехт-галичанином: доля визначила йому поле діяльності в центрі України – було то його високе покликання, він волею Провидіння став вождем всеукраїнського національного опору. І хоч ностальгійно належав Галичині, Львову, Зашкову, все ж симпатії й довір'я до східних українців превалювали у його ментальності. Та й не дивно: створений ним Корпус Січових Стрільців, з яким він пройшов крізь трирічне воєнне торнадо в боях за нашу незалежність, складався з вояків майже всіх регіонів України, і ніхто з них не переважав хоробрістю, і до всіх Коновалець ставився однаково, як Комендант і батько.

Тому і признавалися до нього в еміграції наддніпрянці, слобожанці та чернігівці – і хто з нас, найдовіреніших його людей, міг вгадати, з якими помислами приходять до Полковника його колишні бойові побратими й зовсім незнайомі особи; Коновалець водно повторював свою сакраментальну фразу: "Найдужче бійтеся страху!" й був довірливий і відкритий у щоденних стосунках з людьми.

Цілковито довіряв він харків'янину Леонідові Катаріву – Контрадміралові: вони колись разом вирушали з Білої Церкви проти Скоропадського, зверталися один до одного на "ти"; Катарів переконував Коновальця, що в Харкові й інших містах України існує потужне антибільшовицьке підпілля – і як би то було добре, коли б

Коновалець погодився очолити те підпілля на Сході. Полковник на ті натяки не реагував, а Контрадмірал не наполягав, він був делікатний і слухняний, забирав у нього газети й націоналістичну літературу, приносив Полковникові поштові чеки, які свідчили про відправлення бандеролей; Коновалець писав звернення й відозви до східноукраїнських підпільників і їх теж віддавав Катаріву…

І враз його не стало в Женеві, ніби змило, й ця подія стала загадкою для Полковника, а я утвердився у своїх підозрах щодо Контрадмірала, ніколи й не мав до нього повної довіри.

* * *

П'ять років тому радянським кораблем, таємно в трюмі, прибув до Бельгії Іван Хом'як на псевдо Найденко. Він добився зустрічі з Коновальцем і представився йому як колишній воїн УГА. Сам родом зі Станіславівщини, після упадку УНР влаштувався на один із харківських заводів економістом, був заарештований і згодом звільнений. Заанґажувався в антибільшовицьке підпілля, до якого входили й колишні Січові Стрільці, і там дізнався, що до Коновальця підіслано убивцю на псевдо Контрадмірал. Отже, він приїхав попередити Полковника про те, що на нього готується атентат – таке завдання отримав від підпільної "трійки". Коновалець віддав йому кілька пачок листівок, і Хом'як тим же кораблем, у тому ж трюмі, вернувся на Україну як емісар від ОУН.

* * *

Незважаючи на те, що я надто підозріливо ставився до так званих посланців зі східноукраїнського підпілля до Коновальця, все ж Хом'якові-Найденкові повірив. Моє довір'я цілком зміцнилося на початку лютого 1938 року, коли ми перебували в Голландії. Одного дня задзвонив телефон, абонент назвав себе Павлом Вельмудом: він має

справу до Полковника й покликався на Хом'яка-Найденка. Я подав Коновальцеві слухавку, й він якось аж похапливо взяв її.

Вони обидва довго розмовляли, й коли розмова закінчилася, побачив на устах Полковника усмішку, яка тут же згасла, й він проказав крізь стиснуті губи: "Виїжджаємо до Роттердама". Викликав телефоном Євгена Онацького, колишнього члена Центральної Ради, нині ж оунівця, і ми вирушили в дорогу.

У Роттердамі поселилися в готелі "Централь", обідали в ресторані "Атланта". Посланець від Хом'яка Павло Вельмуд, тридцятилітній, як на вигляд, чоловік з посрібленими скронями, розповідав про підготовку повстання в Україні, переконував Полковника й Онацького, що підпілля добре законспіроване, НКВД до організації ще не добралося, повстання намічене на весну… Він пригощав Полковника й Онацького цукерками, однак Онацький відсунув на край столу бомбоньєр. Стоячи біля дверей напоготові, помітив злобний зблиск в очах гостя. Він квапливо забрав коробку з цукерками й сховав до портфеля. Цей рух викликав у мене підозру, однак Полковник був спокійний. Він передав Вельмудові пачку листівок для повстанців, той підвівся, відкликав Коновальця вбік, вони коротко про щось поговорили, ніби домовлялися, й Вельмуд нас покинув. "Це певна людина", – сказав Полковник, й мені здалося, що він намагається переконати себе самого у правдивості своїх слів.

* * *

На початку травня Коновалець отримав від Вельмуда листа, в якому посланець з України призначав йому зустріч на 23 травня – в цьому самому ресторані.

Полковник пішов на зустріч сам, мене залишив на варті біля кінотеатру "Люм'єр", що навпроти ресторану "Атланта". Я чекав на нього не більше години. Бачив, як він виходив з ресторану з пакунком

під пахвою. Коновалець швидко наближався до мене, мені вже видно було його зосереджене обличчя, він кивнув мені рукою.

І тут прогримів вибух…

Голландська поліція розпочала слідство, однак я до сьогодні впевнений, що ім'я справжнього вбивці ніколи не буде названо. Відомо лише одне: Коновальця знищила Москва… І ще на похороні Полковника я подумав, що він – остання жертва з першого покоління борців за Україну у ХХ столітті. Розпочинається епоха моєї верстви, і нам теж доведеться боротися, страждати і вмирати за волю рідної землі.

Розділ шістнадцятий

Блудний син

Михайло повернувся в табір лише другого дня понад вечір – ночував удома. Я ще вдосвіта прокинувся від холоду, розпалив буржуйку, грівся біля вогню, й було мені так, як кажуть пастухи пізньої осені, що прикуцнули навколо ватри: спереду пече, а за спиною волоче; зима тужавіла, а народ з Майдану не розходився, чекав інавгурації Президента.

Вчора я закінчив читати Михайлів рукопис. Здався він мені незавершеним, бо про Остапа Безрідного, Михайлового батька, і про Романа Шухевича було надто мало сказано, і хоч я дещо знав про трагедію в Білогорщі, все ж сподівався довідатися трохи більше – з перших уст, і коли Михайло увійшов до намету, я відразу й спитав, не даючи йому віддихатися:

"Чи я зможу дочитати твій опус, коли ти вже його закінчиш?"

Михайло присів на стільчик біля грубки, протягнув до полум'я закоцюблі пальці й мовчав; був він чимось стурбований, жура сіризною

наповзла на його обличчя, немов осуга. Його вигляд занепокоїв мене: що ж бо то могло стати причиною Михайлового клопоту, адже ніхто вже не сумнівався, що Помаранчева революція завершилася нашою перемогою, невже до нього дійшли якісь тривожні чутки? Я аж напружився в передчутті лиха, однак Михайло тут же розвіяв мою тривогу скупою мовою, яка з нинішньою політикою не мала нічого спільного. Хоч як сказати…

"Мої записи, брате, ніколи не матимуть кінця, бо життя продовжується, й Кліо завше буде при ділі. Але хто далі заповнюватиме історичною інформацією мої зошити? Ну хто, скажи мені? Мій син, якому все, що відбувається на Майдані, чуже й непотрібне? Хто – коли ця робота вже не моя, а наступного покоління?.. І чому то в мене мало так статися, що мій син пішов манівцями?"

Я втямив, що Михайла настиг батьківський клопіт, але ж то, певне, ще не горе, щось він перебільшує: адже сьогоднішній юнацький нігілізм ще не є зрадою, то пошуки своїх доріг, а вони, ті молоді стежки, не мусять щільно втискатися в батьківські колії й допасовуватися, немов далини в гуцульській рубленій хаті. Відрізок отчого шляху вже пройдено, й повертатися на нього не потрібно, повторення завжди ялове й шкідливе, і я сказав Михайлові:

"На чому ти впевнився, що твій син пішов манівцями? Що не ночує разом з нами на Майдані й не мерзне? А хіба весь народ повинен жити в єдиному ритмі і діяти під одну команду? А ні – це вже було за совєтчини… І не всі мали сидіти в тюрмах, жити в бункерах і в критичний мент підривати себе гранатами. Є ж різні види боротьби. А хіба саме існування в суспільстві при виконанні будь-якої чесної праці – то не боротьба? Адже кожен фронт має кілька ешелонів, і не всюди стріляють".

"Не втішай мене, брате, я все зрозумів би, але – таке?! Він, мій Ігор, вже перебуває на боці п'ятої колони – якщо не фізично, то принаймні духовно… Він, такий начитаний бевзь, знаєш, на кого покликається,

утверджуючи свою ідеологію, – не на Івана Франка, не на Лесю Українку, а на посереднього письменника Дениса Лукіяновича, який колись написав повість "Я – з більшістю!" Ігор так і сказав мені вчора: "Я – з більшістю!"

"Але хіба в них більшість? Перемогли ж ми!"

"Він так не вважає. Ігор розіклав переді мною мапу України, розмальовану у два кольори, і доводив, що помаранчевого кольору на ній набагато менше, ніж синього… "То чому має правити державою меншість? – спитав він. – Зрештою, чи може правити, і чому та меншість вважає свою ідеологію непомильною? Де критерії, в кого? Хіба що в Бога, то в нього й запитаймо!" – Він аж кричав на мене… І пішов. Пішов до них, у Маріїнський парк, де прибічники Хама готуються до реваншу…"

"Який там реванш! – заперечив я. – Вони ж розім'яті!"

"Помиляєшся. Вони ще сильні. І згодом підуть на нас у наступ. А мій син серед них – можеш собі таке уявити?.. Але досить про це. Ти дочитав мої записи і хочеш знати, що було потім, – так запитують у батьків діти, які ще не вміють читати. То я тобі розповім, Майдан не розходиться, та й дров і харчів у нас ще трохи є".

"Ти б розповів це своєму синові".

"А він не захоче слухати…"

Раптом дверна пілка намету захиталася, немов од вітру, й досередини увійшов ставний юнак, та й не юнак, а вже мужчина під вусом, я впізнав його. Він випростався перед нами і проказав крізь роблений сміх:

"А чому не захочу? Захочу… Але вислухай і ти мене, тату".

Вони дивилися один на одного з викликом, гейби аж із гнівом, і усмішка на устах сина застигла в саркастичній гримасі, він проймав батька зухвалим зверхнім поглядом, й опустив очі батько.

"Я слухаю тебе, сину", – проказав Михайло упалим голосом. Однак Ігор мовчав. Він ніби освоювався із сутінками в наметі, зі скупим простором Михайлового житла, його погляд на хвильку затримався на простеленому долі матраці; я сидів у кутику намету на табуреті, хлопець ковзнув по мені невидющим зором і, здається, мене не запримітив; він чув, звичайно, що батько з кимось розмовляв, але з ким – це зараз його не обходило, для нього існував тільки Михайло, і то не як батько, а як опонент, й Ігор нарешті заговорив. Я прислухався до його мови і майже фізично відчував, як зі стін щойно збудованого нами Храму від удару жорстких слів хлопця обсипається, ніби пісок, свіжий тиньк разом з яскраво виписаними на ньому гаслами здобутої перемоги, й на їхньому місці проступають письмена, які мовлять про несправжність нашої звитяги. Супроти тієї мови у мені наростав протест, немов потуга у стиснутій пружині; Михайло ж навпаки – никнув, в'янув, немов лотос на безводді, а син безжалісно шмагав його своєю правдою.

"Ти дивуєшся, тату, ба ні – ти обурений, що я пішов з Майдану й прилучився до ваших, як ти мовиш, ворогів, які отаборилися в Маріїнському парку. А які ж то вороги – чей не гунни, вандали або монголи? А ні, вони такі самі, як ми, громадяни України, тільки бачать ту Україну по-своєму. А чому ти і твої однодумці взяли собі за право вважати, що правда за вами, і тільки за вами? У них же своя, інша, аніж ваша, але також правда..."

Михайло від цих слів стрепенувся, голосно затріснув дверцята буржуйки, випростався, й мені полегшало на душі, коли я побачив на його обличчі зблиск гніву, який засвідчив, що він ще не має наміру здаватися.

"Ту їхню правду ми вже бачили, вона відригується нам і донині тюремною баландою, а ти що – сам захотів звідати її смак? То не

сумнівайся: вони зуміють підігнати тебе, і не самого, до "всеобщего" казана, щоб ти нажерся і вдячно захрюкав, славлячи годувальника за той смачний харч..."

"Не лякай, тату, не треба... – пробував посміхнутися Ігор, та усмішки не вийшло. – Не можна людей підганяти до того, чого вже нема. І не буде!.. Та невже ти думаєш, що тій половині України, яка ось одягнулася в синьо-білий флер, не хочеться добре жити у власній державі, що вона захоче прилучатися до північної сусідки? Навіщо це їй?"

"Ти правду мовиш, прилучатися не захоче, зате вона ту сусідку просто впустить у свою хату – з її мовою, звичаями, матюками, частушками, водкою і блощицями. І гадаєш, після того та хата залишиться Україною?"

"Якщо ви відокремитеся від тієї половини, то цим вчинком дасте карт-бланш чужинцям для панування в нашому краю. Ту половину треба розчинити, розводнити нами, чей же мусить колись статися така політична дифузія в Україні, інакше на нашій землі утворяться дві держави".

"Цього не станеться, сину, – пом'якшився тон Михайлової мови. – Ти ж, певне, встиг побачити монолітну єдність на Майдані – всіх мов, усіх станів і віросповідань. І не в Маріїнський парк маєш іти, а мусиш з того чужого стану привести на Майдан прозрілих, це твій святий обов'язок..."

"Ох, батьку, не говори мені нічого про ту вашу єдність – то мандрівна романтика. А коли прийде до переможців реальна влада – зразу ж утворяться два майдани, два табори. Тільки дифузія – політична, світоглядна, звичаєва, обрядова – допоможе відвернути цю біду. Ви мусите змінити свої ідеологічні засади: передовсім націоналістичну затятість, зверхню ментальність титульної нації, право на єдину державну мову..."

"Спинися, спинися! – схопився з місця Михайло. – Замовкни, бо це вже зрада. Я не дозволю в моїй присутності блюзнірства. Не дозволю!.. О, я знаю, де джерело цього смороду: ти став відступником ще змалку, коли вибігав на подвір'я бавитися з хлопчиками, всі діти були українцями, та коли до вас затесався хоча б один москалик, ви всі, а ти перший, відразу запатякували по-московському: зраду породжує комплекс власної неповноцінності! Ти таку дифузію маєш на увазі?"

"Я бачу в майбутньому позитивні наслідки такої суміші. У нашій молодій державі мають дійти до рівноправного співжиття люди з різними поглядами, різною мовою, різним віросповіданням. І буде то не штучна єдність, яка засвітилася на вашому Майдані, немов кольоровий кінокадр… Хіба то не комедія: націоналісти, соціалісти, космополіти в однакових помаранчевих шалях на шиях дружно ревуть "Разом нас багато!" – та в ту мить, коли співають, уже роз'єднуються в передчутті запосягнення влади. І ті, у кого стане її менше, розіб'ють цей штучний моноліт, й українці стануть найтяжчими ворогами не росіян, поляків чи якихось там китайців, а таки українців. Сильніший ніколи не впряжеться в один повіз із слабшим, не підуть в одній упряжці вовк із сарною. І ваша хвалена єдність стане вибуховою сумішшю. Тому я пішов з Майдану. Я буду з майбутньою дисциплінованою більшістю, бо не повинна Україна вічно перебувати в політичній кризі. Це смерть…"

Михайло сів на стілець, спер голову на руку й тяжко задумався – намагався, певне, розгадати найскладнішу загадку: чому все-таки з Ігорем так трапилося? Він запитав:

"Коли це сталося з тобою, сину?"

"Що сталося?" – перепитав Ігор, обдаючи батька холодним поглядом.

"А хоч би те, що ти так байдуже потоптав кокарду з національними кольорами… Таж за ті барви твої діди і прадіди йшли на смерть, і я теж, не вагаючись, прийняв на себе тюремні вериги".

"Саме тому я так вчинив, що мені не байдуже. Ми з тобою це вже з'ясовували. Але я чув лише одне від тебе: ми впродовж століть під синьо-жовтими прапорами здобували волю. Де та воля, де перемоги, ми ж тільки програвали, нині сталося те, про що й подумати страшно: на вас, на нас усіх, на весь народ ідуть під тими самими знаменами вороги, яких ви буцімто перемогли, вони співають ваших пісень і навіть гімн України вивчили напам'ять, – і топчуть вас, і насміхаються!.. Тому нехай замайорять інші бандери: сині, малинові чи ще якісь – може, під ними народяться нові борці, які будуватимуть державу, а не наметові шопки із встромленими на щогли двоколірними флюгерами, заслиненими вашими гіркими сльозами за долю неньки-України... Я буду серед тих, нових".

Михайлове обличчя посіріло, губи затремтіли, він силкувався вимовити якесь слово, щоб уневажнити цинічну тираду сина, та гасли звуки на устах, довго згасали, аж поки не прорвалися, мов вибух, жорстокою фразою:

"Якщо ти зрадиш нас, то прокляне тебе твоя кохана бабуся Марія!" Здригнувся Ігор від цих батькових слів, вп'ялися вони жалом під самісіньке серце, де з усієї його любові до перечуленого патріотизму свого роду залишилася заповнена бабусиною ласкою малесенька комірка, якою хлопець ще дорожив, бо іншого зв'язку з родиною уже не мав, не хотів мати, й він вимовив скривджено, наче злякався, що ця остання нитка назавжди обірветься.

"Не треба так, тату, – вистогнав він. – Не посягай на те, що тобі не належить..."

"Неправда твоя, Ігоре, мені ще й як те належить! Ти ж у безумстві своїм рвеш попруги, вичинені нашими родовими римарями. Чому ти не цікавишся історією твоїх дідів, батьків, чому вона тобі стала чужою?"

"Якщо ти маєш на увазі свою родину, то це надто вузько, до того ж я ніколи не знав діда Остапа, це тобі пощастило знатися з твоїм дідом Максимом. Ланцюг обірвався, й ви намагаєтеся заповнити пам'ять мого покоління безіменною історією: ох-ох, скільки-то їх загинуло, скільки підірвало себе гранатами, скільки замерзло у Воркуті й на Колимі! Хто вони, питаю тебе, чому ви не дослідили поіменно той мартиролог, а говорите лише про абстрактний героїзм абстрактних героїв? А про що конкретно? Та ж ні про що. Сестри вашого вождя Бандери ходили жебраючи – хто допомагав їм? Та ж їх, живих, ганебно боялися ваші патріоти! Або де тепер ті герої, які разом зі мною стояли в ланцюгу Соборності на п'ятсоткілометровій лінії між Львовом і Києвом? Куди розбіглися з рештками розірваного ланцюга на руках, немов з кайданами?"

"Найлегше запитувати, Ігоре, тяжче відповідати. А ми відповідали по тюрмах, і то був наш чин".

"Так, то був ваш чин, а наша ідея. Й жила вона доти, доки ви сиділи в тюрмах. А нині ви стали такі звичайні, такі ніякі й до всіх уподібнені, й часом хочеться сказати вам: вертайтеся в тюрми, щоб ваша жертва підживила занепалу на свободі ідею".

"Це тобі, негіднику, треба в тюрму на виховання, бо на волі ти не зумів збагнути ціну їй. Надто легко далася тобі свобода. Тож нехай кожен з вас, нинішніх неврастеніків, вивчає історію у власному страху – перед совістю й особистим програшем. Іди в тюрму, сину, твоя черга!"

Запала ніч, і жарево в печі запопелилося. Дверна пілка намету повисла відхилена, ніби чекала, що вернеться заблуканий. І теж чекали в темряві два мовчазні силуети, здолані усвідомленням, що блудний син уже ніколи в цей намет не вернеться…

Ми з Михайлом стояли, немов тіні, й кожен з нас думав: яка людська доля, який ідеал, яка особа з нашої історії здатна повернути його до помаранчевого намету.

Я ліг на Ігорів холодний матрац, щоб зігріти його своїм теплом. Я боявся сну, як забуття, і в дрімоті втішав себе думкою, що сон ніколи не є метою, а тільки засобом для пробудження.

Розділ сімнадцятий

Зродилися ми з великої години

Прийшла вістка з Роттердама… Прилетіла стрілою із Заходу й на Срібній Землі прошила наскрізь серце заступника шефа штабу Карпатської Січі – поручника Романа Шухевича; защеміла нестерпним болем і безнадією, чей до такої звістки не був він готовий – ніхто в підпіллі не був до неї готовий: присутність полковника Коновальця протягом десяти літ у глибокому підпіллі ОУН здавалася непорушною істиною новітньої історії України. Несподівана смерть вождя стала розверзнутим проваллям, яке намірилося поглинути весь народ, що підготувався до останньої битви за незалежність. То був той хвилевий розпач, коли в борців опускаються руки й випадає з них заряджена до бою зброя, – однак о тій порі, в якій фатальна вість вдарилася об хребет Чорногори й затрималася там на мить, не досягнувши ще Галичини, в душі поручника Шухевича із нестерпного болю виловився живець рішучості, й він шостим чуттям збагнув, що настав його час, вагою в життя: йому велить доля завершити справу Коновальця – перетворити підпільну організацію на боєздатну армію. То був перший мент великої години, в якій мало відбутися перетворення німого підпілля на могутнє, озброєне до зубів військо, коли замість шелесту грипсів і притишеного звуку гасел, замість парольних порозумінь між клітинами підпілля, що прошивали Організацію, немов біоструми мозок, – мала враз брязнути сталь, мали пролунати грім вибухів, свист куль і лунка команда полководця.

Поручник Шухевич умить збагнув, що в такій видозміні історичної матерії, у незворотній годині, яку спородив вибух пекельної машини у Роттердамі, доля кличе його на передній край, саме його – вимуштруваного в польській армії військовика, мужнього виконавця атентату на львівського шкільного куратора Станіслава Собінського, вигартуваного тортурами в Березі Картузькій і Бригідках в'язня, звинуваченого в участі в замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Пєрацького і засудженого разом з організаторами атентату Степаном Бандерою і Ярославом Стецьком. Саме йому велить історія взяти до рук привідні паси управління народною армією без держави.

І вирішив Шухевич перейти чесько-польський кордон і добратися до Львова. Доповів про свій намір шефові штабу Карпатської Січі Михайлові Колодзінському, однак затримав шеф поручника.

"Ти ще тут потрібен. Без битви на маленькому Закарпатті неможлива перемога в Галичині й Великій Україні. Тут має пролитися перша кров за відновлення незалежності..." "І перша поразка?" – перепитав Шухевич. "Без поразок ще ніхто не здобував перемог", – відказав Колодзінський.

І вернувся поручник Роман Шухевич до Хуста.

Не перша й не остання кров борців за волю України пролилася на Червоному Полі біля столиці Карпатської України в березні 1939 року. Поранений у бою з мадярами Роман Шухевич буквально переповз через румунський кордон: після видужання добрався до Австрії, потім до Кракова і там вступив до гілки ОУН, очолюваної Степаном Бандерою, увійшов до Революційного Проводу як Крайовий провідник ОУН на Закерзонні.

1941 року Шухевич створює у Кракові Дружину Українських Націоналістів імені Євгена Коновальця; в ніч з 22 на 23 червня переходить зі своїм загоном через Сян і вступає до Львова на сім годин

раніше за німців; 30 червня Шухевич-Тур бере участь у проголошенні самостійної України у львівському будинку "Просвіта".

Тут його знаходить Остап Безрідний.

…Після короткої розмови з Шухевичем-Туром у будинку львівської "Просвіти" Остап притьмом вернувся до Тужанівського лісу, де сховалися бункери його боївки; він вивів бійців у Рудківці: там ще муштрувалися необмундировані сільські січовики, й над їхніми головами маяли синьо-жовті прапори; по містах німці вже позривали з ратуш і шпилів Народних домів знамена й герби щойно проголошеної Української Держави; новітніх окупантів по селах ще не було чутно, та стало відомо, що Прем'єра Ярослава Стецька й самого Степана Бандеру, який перебував у Кракові, заарештовано; рудківські січовики виспівували "Нумо, браття, до зброї!", а тієї зброї не було де взяти – й сільські хлопці незмірно зраділи, побачивши зголоджених обірванців, які вийшли з Тужанівського лісу з карабінами й навіть кулеметами, реквізованими в польських жовнірів, котрі два роки тому, розгромлені німцями, втікали до Румунії; селяни порозбирали партизанів по хатах, одягли, нагодували, й за кілька днів вирушив із Рудківців у рогатинському напрямку подвоєний партизанський загін.

Остап залишив бійців на околиці села Княгиничі, а сам подався шукати фельдшерський пункт, де мала бути, за словами Тура, його ставка. Знайшов. Приміщення будинку було наглухо закрите, й навіть вікна перехрещені дошками, не побачив Остап поблизу жодної живої душі й подумав, що Тура теж заарештували німці.

Занепалий духом, вернувся до свого загону й сказав партизанам таке, що не вкладалося у їхні мізки:

"Розходьтеся по домах!"

І стрепенувся він, злякався і водночас зрадів, почувши серед повстанців ремство:

"Немає в нас своїх домів! – загомоніли, заметушилися побратими, за зброю, хто мав, хапалися, наступали на свого командира зі стиснутими кулаками, погрожували голову зняти з пліч. – За що ми стільки років ниділи в землянках, вошей годували, чекали й таки діждалися, коли нам, мов цяцьку, показали Україну й сховали до кишені; а вона сама піднялася, та вже топче її замість комуніста німець; а ти не мусиш нами командувати, шуруй собі на свою теплу піч, виберемо іншого: хіба не пам'ятаєш – ще тоді, коли ми чекали виправи Лопатинського, на Волині Тарас Бульба-Боровець зорганізував Поліську Січ, і тлумила вона більшовиків, а тепер тлумитиме швабів; ти ж сам говорив, що варто послати до Боровця наших емісарів, а тепер руки опустив?!"

Навіть не зморгнув Остап Безрідний, і кроку не ступив назад перед роз'юшеними побратимами, дивився прямо їм у вічі, й скрадлива усмішка торкалася його вуст – то згадав він свою колишню розмову з батьком Максимом: чи не так само нападав він на вітця, коли того огорнула зневіра після смерті Коновальця, хіба не він кинув тоді батькові гнівне: "Ви замохнатіли, славні наші комбатанти, а війна щойно починається!" – і повторив тепер ці слова Остап, твердо їх вимовив:

"Війна щойно почалася, вставайте, хлопці, алярм!" Вмить вишикувалися партизани, й ніхто, навіть із рудківських парубків, не попросився додому; хтось горластий затягнув пісню:

Ми українські партизани.

Не знаєм, що таке є страх,

Родина наша – обрізани,

А хата в лісі, у ярах...

Двохсотголовий загін рушив з місця й лунко підхопив:

Вже грають сурми, близько воля,

І б'ється серце, кличе кров!

В огні кується наша доля,

Встають заковані з оков!

Остап Безрідний вів свій загін на північ, де поліські пущі.

…І застав нас, неоспалих, білий зимовий світанок. Ми з Михайлом лежали поруч на матрацах, натягали на себе покривала аж до підборідь і все одно щулилися від холоду, та ні один навіть не подумував переривати розмову й розпалювати буржуйку; Михайло розповідав про те, чого не встиг записати до свого манускрипту, а я, слухаючи його, думав: а чи дуже мерзли в криївці у селі Грімному на Городоччині Головний командир УПА Тарас Чупринка і його охоронець Остап Безрідний?

Тієї зими 1944 року гестапівці були озлоблені поразкою німецьких військ: "УПА – нам ніж у спину, ніж у спину!" – волав на трибуні біля Коломийського театру генерал Франк, а я, жовтодзьобий гімназист, слухав його і зловтішався. Ошалілі від страху ґестапівці, адже совєтські війська вже займали Покуття, хапали на вулицях заложників, розстрілювали їх на єврейських цвинтарях і перестали наклеювати на телеграфних стовпах червоні цидули зі списками страчених; агонія окупантів була незмірно жорстокою; упівці припинили протинімецькі акції, чей за одного вбитого німця каратели знищували не менше тридцяти парубків, дівчат і навіть дітей…

Генерал-хорунжий Чупринка-Шухевич перестав навідуватися до своєї родини; пані Наталя з донею Марійкою і сином Юрчиком

переходили з квартири на квартиру; ґестапівці нюшкували за сім'єю командира УПА, вривалися в помешкання й забирали кого попало – так потрапив до їхніх рук Олег Ольжич, який переховувався на вулиці Личаківській, його інтернували в концтаборі Заксенґаузен і там замордували; генерал Шухевич мав кількох охоронців, які разом з ним перебували у схроні під підлогою церковної плебанії у Грімному, й найсміливіший серед них був Остап Безрідний; командир вряди-годи посилав його на вивідини, й Остап за тієї нагоди добирався ночами до Ходорова, тоді я й бачив тата, однак його обличчя не запам'ятав, а мати потім розповідала...

Наприкінці листопада 1943 року обстріляна в сутичках з німецькими каральними загонами чота Остапа Безрідного підійшла до Дубна в урочище Поневірка над Іквою, де відбувалася конференція партизанського об'єднання, яке, на відміну від розпущеної після арешту Тараса Бульби-Боровця Української Народної Революційної Армії, стало називатися Українською Повстанською Армією; чоту Остапа, що прославилася у відчайдушних боях з німцями на Рівненщині, покликав до себе новий партизанський командир Тарас Чупринка.

Уже й призабулося, адже два роки минуло відтоді, як Остап Безрідний увірвався в приміщення львівської "Просвіти", де щойно відбулося проголошення самостійної України іменем Степана Бандери, й зустрівся з Туром, який колись висилав із Кракова на злуку з тужанівськими партизанами Крайового провідника Тимчія-Лопатинського, й не діждався Остап Турових посланців – загинули вони в Устиянові над Сяном... Стояв Остап у залі перед Туром – суворим і водночас привітним старшиною й приймав його наказ вивести партизанську сотню в Княгиничі, що біля Рогатина. Довго вів він свій загін, доганяючи Тура на Волині, – так довго, що вже й забув про нього, іншого-бо мав командира і йому всеціло підпорядковувався, а яким буде цей, до якого йде в урочище Поневірка над Іквою, – не думав: звиклий до військової дисципліни, Остап знав, що виконає будь-який наказ нового командира, а коли доведеться, то й загине за нього або разом з ним – так велить партизанський закон.

Остап зупиняє чоту на галявині, з намету, що над самою рікою, виходить високий, у мундирі з голочки старшина, його кучерявий чуб не вміщається під мазепинкою, командир чекає рапорту. Бравий партизан такого ж зросту, як і Чупринка, такий самий русявий, прикладає долоню до дашка кашкета, й затремтіла враз його рука, та не опустилася; Остап доповідає генералові, що прибув у його розпорядження, й тільки після рапорту ледь чутно вимовляє:

"Друже Тур…"

"Чупринка, – поправив партизана Шухевич. – Звідки знаєш моє колишнє псевдо?"

"Від Лопатинського", – відказав Остап так само, як на першій зустрічі.

І розпогодилося обличчя командира: він упізнав у четареві того обшмуляного парубка, що увірвався колись до будинку "Просвіти". Легко, гейби аж поблажливо, поклав руку на Остапове плече, та враз та рука обважніла, наче притиснула постать партизана до землі, генерал рвучко пригорнув до себе Остапа і сказав:

"Будеш завше зі мною, вірю тобі… Тож готуйся: після конференції вирушаємо похідною групою на Львівщину".

…А це хіба що зможемо собі уявити, брате.

Високі, мов дві зелені піраміди, вершини Бескидів на Самбірщині збіглися впритул, роз'єднавшись тільки вузькою щілиною, і аж у синій неозорості, під небесами, розтулилися, немов груди матері-землі, і з тієї тіснини дном жолоба, зламавши гранітний панцир, прорвалася білою дугою живильна течія; річка Сприня поквапилася вниз, звиваючись кривобродами, внизу вона розсунула вбоки нижчі пагорби, закрутилася колом на круглій галявині, ніби заблудилася, й, не знаючи, куди пливти

далі, утворила петлю. На тому острові стали сотні озброєного люду: над головами лопотять знамена, з уст велелюду раз у раз вириваються оклики "слава Україні, смерть зайдам, героям слава!" – то з ініціативи ОУН – УПА відбувається тут перший великий збір Української Головної Визвольної Ради – верховного органу повсталого народу, уряду без держави, який покликаний керувати військовими діями трьохсоттисячної УПА, про яку колись скаже президент Франції генерал де Голль: "О, якби мені така армія, то не топтав би німецький чобіт французьку землю!"

Середина липня 1944 року. Спекотні дні. Більшовицька орда до Львова ще не дійшла, але й фашистської там уже немає; на галявину над Спринею впала крапля свободи, вона така мала під оком Космосу, що її майже не видно, а все ж є, і знає генерал-хорунжий Роман Шухевич, що та краплина колись розпливеться великим морем у центрі Європи. Він стоїть незрушно під штандартом на Довбушевому камені, водить зором по людях і не знаходить серед них Андрія Мельника, який не погодився увійти до керівного органу УГВР: філософія Вассіяна перемогла в його свідомості філософію Донцова; немає тут і Романа Дашкевича – він залишив у Львові свою дружину Олену Степанівну й сам подався на Захід; затихни, не крайся, моє серце, там теж потрібні будуть наші люди… А все ж збудувати незалежну Україну можна тільки тут, на просторах від Сяну до Дону, на обмитій бурхливою Спринею латочці.

Генерал-хорунжий промовляє, а в голові блукають згадки – то про львівську Політехніку, в якій навчався, то про бій біля Хуста на Червоному Полі, про Березу Картузьку, про вимарш зі Львова з Дружиною Українських Націоналістів на Волинь і про остаточний розрив з німецьким вермахтом, а ще пече-болить пам'ять про брата, що загинув від більшовицької кулі в тюрмі на Лонського, та найбільше напливає згадок про гуцульську кімнату в рідному будинку на Собіщині й про бабусю Терміну Шухевичеву: приймає вона знакомитого гостя Євгена Коновальця, й питає Полковник хлопчика Романа: "А не злякаєшся?" І

гордим мусить бути Тарас Чупринка: з того, що не злякався, добровільно прийняв повеління долі й заклав у заставу за Україну власну голову…

А як би відбувся нинішній Великий Збір, коли б на моєму місці стояв полковник Коновалець? Мабуть, так само, тільки перед цим морем воїнів, на Довбушевому камені, поруч з Полковником стояв би Андрій Мельник, і не ділила б нашу націю глибока розколина, що розполовинила тіло України.

Шумить, гуде на острові, омитому Спринею, підпільне військо, й німує воно, коли говорить генерал; військо готове під його керівництвом іти на смерть за Україну, і стискається серце в грудях генерала, аж кров бризкає з нього, бо знає він, що жодного воїна з тих, які стоять тепер на острові, не буде в незалежній Україні, і його, генерала, теж не буде, та непорушно вірить він, що без нинішніх партизанів не зможе постати майбутня Україна.

Мліють гори під сонцем, мліють воїни на спеці, мліє серце у командира УПА, й з того болю зроджуються слова, сповнені трагічного оптимізму, генерал їх карбує й віддає воїнам як єдину нагороду за ратні труди й молоді життя:

"Ми станемо гумусом української землі, й виросте на ній нова генерація, яка довершить справу, нами розпочату!"

Розділ вісімнадцятий

Камені з божої пращі

"Скільки їх було, того Божого каміння, а чи всі долетіли до цілі, може, впали в пустелі й безслідно зарилися в пісок або в гірських недеях розбилися на друзки об мертві скелі?.. Ба ні, всі долетіли до мети, брате мій, хоч і не раз у хвилини зневіри здавалося нам, що марно вихоплювалися вони із пращних гніздовий. Неправда це, жоден постріл

не був марним, навіть якщо не потрапляв у ворога, бо засвідчував нашу непокору, жагу боротьби і стремління до перемоги".

Так сказав Михайло.

Бо ж чи марна була жертва Олега Ольжича? А ні, його мученицька смерть у німецькому концтаборі стократно повторила подвиг римського плебея Муція Сцеволи, який на очах в етруського царя Порсени спалив над свічкою праву руку, виявляючи свою незламність: Олега Ольжича живцем спекли гестапівські кати, не видобувши з нього жодного слова.

Двома роками раніше Ольжич переконував свою подругу Олену Телігу, яка редагувала в Києві націоналістичний тижневик "Литаври", щоб покинула роботу й десь заховалася, бо ж стежать, нюшкують за нею гестапівці, та відказала вона категорично: "Вдруге з Києва нікуди не поїду". Залишила на стіні тюремної камери безсмертний запис: "Тут була і звідси йде на смерть Олена Теліга", пішла разом зі своїм мужем у зловісне урочище на околиці столиці й зосталася там навіки серед сотень тисяч жертв... Та навіть якби лише вони обоє з лицарем Михайлом, який добровільно пішов на смерть із дружиною, щоб їй не так страшно було вмирати, якби їх тільки двоє лежало в Бабиному Яру, то й тоді не заросла б споришем стежка до їхньої могили…

І натягнулися сирові ремені найпотужнішої пращі у Львові, її скрип зазвучав на все місто, на весь край; те рипіння пращних попруг не давало спокою чужинцям, які топтали нашу землю, вони метушилися, нюшкували, шукали, а скрип оманливою луною відбивався то від урочища Рай біля Бережан, то від села Княгиничі на Рогатинщині, чи від села Грімкого на Городоччині, та ніде не виявилося того нап'ятого лука, що, звільняючись від крайнього напруження, викидав град болідів у ординську юрбу, й зачаїлася нарешті праща в самій серцевині окупантського гнізда – в передмісті Львова Білогорщі…

Про трагедію в Білогорщі розповів Марії Безрідній товариш Остапа, вцілілий охоронець генерала Шухевича – колишній референт безпеки Крайової екзекутиви Василь Орлик, який 1956 року вийшов із криївки й замешкав у Роздолі під прізвищем Марущак.

Тарас Чупринка був невловимий, хоч і ні від кого не ховався. Окупанти кинули проти УПА півмільйонну армію з літаками, танками, артилерією, а Командир легально квартирував у мансарді будинку вчительки Ганни Конюшик у Білогорщі. Веранда виходила на людну вулицю, аж нависала над тротуаром; торговий аґент із Польщі Ярослав Польовий, який квартирував у своєї родички Нюсі, переселенки з Перемишля, вранці полюбляв переглядати газети на балконі, в надвечірній час проходжувався вулицею в сірому плащі й ширококрисому капелюсі, заходив до крамниць, чемно вітався з людьми, а часом зникав з Білогорщі, й пані Нюся пояснювала сусідам, що в її родича хворі легені, тож він їздить на курорт до Одеси. – "А де працює?" – "Та в тій же Польщі, тут налагоджує зв'язки з торговельними компаніями, та чи я на тому знаюся?"

НКВД роками розшукувало по всьому краю генерал-хорунжого Романа Шухевича: скільки бункерів викрили, скільки лісів прочесали, а на слід Командира УПА натрапити не могли; озброєні патрулі минали чепурний будиночок у Білогорщі, на балконі якого лежав у шезлонзі молодий добродій і читав газети…

Перед Великим Збором УГВР над Спринею Роман Шухевич востаннє відвідав Краків, щоб зустрітися з полковником Андрієм Мельником – мав ще надію об'єднати обидва розлами ОУН.

Вигляд Мельника гірко вразив Шухевича: вишколений воїн, з виду якого завжди світилася яскрава чоловіча врода й затаєна у вольовій стриманості енергія, поник, аж гейби передчасно постарів, глибокі зморшки взялися його щік, а в очах затінилася сіра осамотненість. Втома полковника різко контрастувала з невтримною енергією генерала, й зрозумів Шухевич, що їх обидвох різко розділив часовий прочерк,

розмежувавши на обаполи колись єдине бойове покоління: воїнів, які виросли на єдиному ґрунті, навіки відчужили різні суспільні сили, різний світогляд, темперамент та ментальність. І переконався Шухевич, що марною була його виправа до Кракова: полковник Мельник ніколи вже не піде пліч-о-пліч з молодшим поколінням – не через ворожість чи образи, а тому, що його крок не вкладався в ритм нового маршу.

Знав Шухевич наперед, що скаже йому Мельник.

"Ви залили нашу землю молодою кров'ю, встелили її тілами юнаків, а я хотів зберегти їм життя для слушного часу, хотів під лудою примиренства вивести їх цілими з пекла війни й на тебе покладав надію, а ти подався за авантюристами, повіривши їхнім оманливим гаслам..."

Мельник видобував слова з горла, немов вичавлював боляк, і бринів у них докір: а ми з Євгеном випестували тебе, й чому ти не послухався мене – першої людини після Коновальця?

І відказав старому полковникові молодий генерал:

"Ми не знаємо, як вчинив би нині Коновалець, та здається мені, що після масакри біля Хуста й арешту українського уряду у Львові він перестав би плекати ілюзії про німецьку допомогу. А я, пане полковнику, пішов не за Бандерою, а за покликом нового покоління, ним очоленого. Ви залишилися на Маківці й на Лисоні, а ми вийшли на лінію Керзона, звідки добровільно не ступимо назад ні кроку".

...Після Великого Збору над Спринею підійшов до Шухевича його вірний охоронець Остап Безрідний і несміливо заговорив:

"Президентом УГВР обраний сьогодні полтавець Кирило Осьмак, то здольний воїн, і він міг би... Я знаю, що вас ніхто не замінить, але Україні потрібен живий Шухевич, а не ікона загиблого героя. Наш Провід уже за кордоном, а вам большевики тут жити не дадуть. Виїжджайте, пане

генерале, а ми в Краю мінятимемо один одного, нас багато, а ви – єдиний".

"І там, на чужині, я мав би старіти?"

"Кожен мусить постаріти у свій час..."

"В Україні старим я не стану".

"Як це так?"

"Загину від ворожої кулі. Так буде, Остапе... А тепер послухай мене. Ніколи не буду скитатися чужими краями. Ми з тобою виконаємо свій обов'язок в Україні незалежно від того, дасть нам наш народ лавровий чи терновий вінок".

"То хоч сім'ю переправте за кордон".

"Це може статися тільки після того, як таке зробиш ти".

...З першого дня своєї жертовної місії знав генерал Шухевич, якою буде його остання мить, і готовий був до неї, як для польоту камінь у налаштованій пращі.

Знав, що не минути йому смерті від ворожої кулі, що ухилитися від неї не зможе, мучив його тільки біль за побратимів, яким судилася така сама доля у лісах, яругах і схронах.

Перестав виходити на вулицю після того, як у назначений час не з'явилася до нього зв'язкова Галя. Догадувався, що вона потрапила в лапи енкаведистів. А одного дня спіймав на собі пильний погляд чоловіка у фабричній робі, котрий вряди-годи з'являвся біля школи, що навпроти будинку пані Конюшик. Він смоктав скручену з газети "козячу

ніжку", недбало спльовував, однак пильно тримав у полі зору балкон, на який деколи виходив чужий у цьому кварталі добродій з газетою в руці; діждавшись його появи, чоловік зникав, і зрозумів Шухевич, що то нишпорка. Забачивши його втретє, генерал послав своїх охоронців Остапа Безрідного й Любка Сокола на пошуки нової підпільної штаб-квартири – у район Мшани за Верещицею.

Сталося те в неділю 5 березня 1950 року. У Львові відбувалися вибори до місцевих рад. До розміщеної в школі виборчої дільниці в Білогорщі прибув уранці загін міліції – нібито для підтримки порядку, хоч жодних протестних акцій не передбачалося й не могло їх бути в нашпигованому червонопогонним військом місті. Генерал стояв при вікні мансарди, заслонившись шторою, і враз побачив, як із-за рогу двоповерхової школи вихопився загін солдатів з автоматами наперевага, вони перебігли дорогу і вмить обступили будинок Ганни Конюшик.

Першим увірвався в дім майор з револьвером у руці. Він на мить зупинився, роззирнувся і, забачивши гвинтові сходи, що вели на мансарду, рвонув нагору.

Шухевич вийшов із-за перегородки, яка відділяла горішню кімнату від сходової клітки, й стояв непорушно, мов монумент, а коли голова майора виринула зі сходової спіралі, генерал вистрелив. Тіло енкаведиста скотилося долі, й подумав, певне, в ту мить Тарас Чупринка, що не гоже гинути йому від ворожої кулі, приклав револьвер дулом до скроні – й пролунав другий постріл…

Наступного дня з чорнобильського табору для інтернованих дітей привезли сина генерала Шухевича Юрка й підвели його до тіла вбитого, – закінчував свою розповідь Михайло. – Юрко впізнав батька… І пішов з образом вітця на довгі роки в тюрми – перший нерозкаяний дисидент… А я, брате, думаючи про них – батька й сина, – шепочу слова вірша Олега Ольжича:

І мертві встають і шукають хреста.

Їх очі розчахнуто тьмяні.

Встає, наче поросль стрункa і густа,

Нове покоління титанів.

А встають, таки встають, ми вже бачимо їх, брате!"

Розділ дев'ятнадцятий

Інавгурація

Цього довгожданого дня ми з Михайлом стояли посеред Майдану – святкові, мов у Храмі, грілися в тисняві, ніби в космацькій церкві на престольний празник; свіжий мороз студив нам непокриті голови, небом блукали і ткалися в білу пелену кружала хмар, які віщували снігопад.

Кількасоттисячна громада, яка досі протягом довгих холодних тижнів випрошувала в Бога добру погоду, в крайній втомі наготувалася прийняти від небес останнє випробування й достояти на утоптаній площі, хоч би випало по коліна снігу; людська терпеливість, зрештою, вичерпувалася, й за те терпіння отримав зморений народ щедру винагороду: на великому екрані біля подіуму висвітлилася постать першого українського Президента: він стояв урочистий і натхненний за трибуною в залі Верховної Ради і, поклавши праву руку на Пересопницьке Євангеліє, виголошував присягу на вірність Українській Державі.

Я дивився на його вродливе обличчя, побите ряботиною, вичавленою з організму смертельною отрутою, і гнів та біль, змішаний зі злою радістю, переповнював мою душу: закінчився нарешті наш фатальний мартиролог – вийшов цілим з поля зрад, потаємних убивств, заздрощів і

ненависті державний муж – і в цьому моя радість, а мої біль і гнів – то його мука, його скороблене обличчя. А може, думав я, вся Україна відбилася нині в образі Президента – вродливого і нездоланого!

І перемогла гнів і біль у моїй душі велична ейфорія, породжена інавгурацією Президента, якому український народ у муках, стужі й невигодах віддарував найвищий посаг. На моєму обличчі не згасала світла радість; певне, вона не гармоніювала із ще непомітною в людях тривогою про завтрашній день, яка вже проростала в цю святкову мить десь там, глибоко, у закамарках душ, бо нинішній день – то свято, а завтра почнуться будні; ту тривогу, видно, відчув Михайло, й вона теж проросла в його серці, – він узяв мене за лікоть, міцно стиснув і проказав:

"Прийди до себе, брате: надмірне захоплення шкодить перемозі не менше, ніж панічний страх. Не втрачай настороженості у щасливу хвилину: якби ми п'ятнадцять років тому менше розчулювалися від вигляду національних прапорів, а більше думали про ще не здоланих ворогів, то, може, не стояли б вони нині під нашими знаменами в Маріїнському парку: ми ще тоді зуміли б побачити їхній хижий оскал".

"Ти узгіднюєшся зараз із занепадницькими постулатами свого сина", – роздратовано відказав я, бо недоречними й шкідливими здалися мені в цю мить Михайлові роздуми.

Я категорично відкидав будь-які сумніви щодо нашої перемоги, та саме в цю хвилину побачив, як із Маріїнського парку прошкувала на Майдан колона Хама під синьо-жовтими прапорами й розчинялася серед багатотисячної святкової людності. І сумніви Невірного Томи прокралися тоді й до мого серця: а може, мав рацію Михайлів блудний син, може, нинішня майданна єдність – то ілюзія, а завтра знову спалахне ворожнеча серед Великого Майдану, що прослалася на безмежних обширах від Сяну аж до Дону…

"Але що, як не знамена, об'єднає нас? Невже футбол, як сказав твій син?" – спитав я жорстко, проте жоден м'яз не здригнувся на Михайловому обличчі.

"Не відкидаймо ні футболу, ані пива, – відказав він. – Кожна дрібниця має працювати на нас. Ти краще поглянь: урочиста хвилина минула, Президент склав присягу, прибув на Майдан і виходить на сцену. Чуєш, як він палко промовляє, його душа, як і твоя, сповнена ейфорією, він навіть не помічає, як вчорашні вороги і страстотерпці влади тусуються біля нього. Он уже став біля Президента обмотаний довкола шиї помаранчевим шаликом, відбираючи і цей колір у нас, найтяжчий його ворог – вчорашній прем'єр, а може, то він підсипав йому отруту в їжу? І, можливо, завтра він уб'є Президента… А он з другого боку протискається, щоб стати біля самого, лакуза-поет, який пересидів у норі під час негоди й, побачивши у щасливу для себе мить, де перевага, виповз із новим подарунком для Президента. Дивись, уже став поруч з ним, підтримує його за лікоть і, осмілівши, чекає вже на дар від Президента – о, такий приятель уві сні не міг би приснитися Гарантові!"

Я все те бачив, зрештою, сам розумів, що Україна дуже велика: з різних неволь увійшла вона в смугу свободи, несучи на собі й різну невольничу печать, сліди якої ще довго будуть відбиватися на її тілі й просвічуватимуться назовні, мов стара фреска крізь новітній тиньк…

Та я не хотів нині про це думати; народне море гойдалося, немов під час прибою; Президент закінчив промову, а тоді в небо злетіли помаранчеві кульки, тисячі кульок, їх було стільки, скільки людей на Майдані, вони заслонили посіріле від зимової ваготи небо, й небесна баня стала помаранчевою, такою, як наші душі, й був то колір радості, знак перемоги. Однак ті кульки маліли, маліли, і врешті крізь помаранчеву інкрустацію пробилася сіризна неба, й на землю почав спадати білий пил, який припорошував і охолоджував наші душі…

Коли ми повернулися до нашого намету, мій приятель якусь хвилину мовчав і водив поглядом по Майдану, з якого почали розпливатися

людські потоки, вони проникали в русла міських вулиць, а Михайло все ще вишукував когось очима, і я знав, кого.

Та Ігоря на Майдані не було. Михайло мовчки почав розбирати намет, я допомагав йому. І коли Майдан уже чисто опустів, я побачив, як просвітліло Михайлове обличчя: по засніженій площі ходило двоє молодих людей з поліетиленовими торбинками в руках. Я впізнав їх: то були Оля Безрідна і її наречений Юрко Непийвода. Вони визбирували з Майдану сміття.

Розділ двадцятий

Замість епілогу

За рік Михайлові, та і мої, побоювання й сумніви, які прокрадалися до нас на Майдані під час інавгурації, справдилися: засобами візантійських зрад і підступів партія Хама захопила владу в державі, й розпочалася нова смуга боротьби за українську Україну.

Київський Майдан, де ще так недавно завершилася блискучою перемогою Помаранчева революція, зайняли платні демонстранти – вуркагани, покидьки й пияки, назбирані з усіх кінців країни, замість стрілецьких пісень залунали над Хрещатиком "Катюша", "Москва моя, страна моя", "Вставай, подымайся, рабочий народ", залопотіли над юрбою синьо-білі й триколірні прапори, площу заставлено синіми наметами, за естрадою розпивали горілку, з Майдану потягло смородом – одне слово, як мовив Пушкін: "Тут русский дух, тут Русью пахнет".

Реваншисти тріумфували, нахабніли, й дивно було: вчорашні – такі благородні, єдині й чисті – революціонери добровільно поступилися місцем прийшлій голоті, ніби й не помічали її, мовляв, це тимчасово, державі ніщо не загрожує, зайди самі згодом розсмокчуться. Проте чужа зараза проникала в життя краю все глибше, на очах відбувалася внутрішня окупація, й усі знали, що треба чинити спротив, поки не

пізно, однак ніхто, та й Президент теж, поки що не наважувався стати на чолі нового походу на Майдан.

А у Львові було спокійно, сюди долунювали тільки тривожні чутки з Києва; український П'ємонт, у якому ні разу за всю історію не вдалося запаношитися ні погодінським москвофілам, ні генералові Брусилову, ані червоним "визволителям", міцно тримався на ногах, і я був певний, що емісари Хама не насміляться навіть наблизитися до Львова.

Та я тяжко помилився: Хам спробував підкорити і столицю Галичини.

…День був світлий, весняний. Відчитавши лекції в університеті, я вертався додому, сповнений віри в тимчасовість нашої поразки – певний був: ніхто ніколи не зневажить більше мого краю, й не матиме він уже ніколи ганебної назви "Країна ірредента", змосковщені вуркагани самі схлинуть з Києва, чей не вистачить грошей у Хама вічно оплачувати їхню присутність на столичному Майдані; телячий оптимізм непереборно панував у моїй душі, – та раптом я став, мов укопаний: у самому серці Львова біля пам'ятника Міцкевичу й величної фігури Матері Божої так безпечно, ніби в себе дома, хлопці в кепках з ґудзиками на тімені спокійно монтували голубі намети і вмисне голосно, певне, для того, щоб лякати місцевий люд, перекидалися московськими матюками.

Я стояв занімілий, а центральна вулиця спокійно жила своїм буденним життям, всі кудись поспішали, не звертали уваги на зайд, і врешті я зовсім отетерів, коли побачив серед вуркаганів – то був таки він, це не мана! – Михайлового сина Ігоря. Я стояв зацiпенілий, ніби вражений паралічем.

А намети вилаштовувалися один біля одного, наповзали на проїжджу частину дороги, зупиняли автомобільний рух; нахабство зайд почало бентежити й перехожих, вони зупинялися біля Пасажу й обурено перемовлялися; на шпилі центрального намету залопотів біло-голубий прапор – символ партії Хама; Ігор Безрідний зустрівся зі мною поглядом

і, впізнавши, відвернувся; з наметів долинав п'яний регіт, майстри почали монтувати сцену.

І в ту мить я побачив, як з вулиці Академічної насувається гамірний, аж пискливий натовп, приглянувся: в юрбі були тільки жінки з лютим виразом на обличчях, як це буває під час церковних бунтів; наблизившись до табору, вони вихопилися одна поперед одної, увірвалися між намети – й тут розпочалася справжня битва. Жінки виривали кілля, розвалювали халабуди й топтали їх, вишпурювали клунки на проїжджу частину дороги; вуркагани кидалися на них з палицями, жінки ті палиці відбирали й гамселили нахаб по головах; одна, з обличчя старша жінка, розлючена, мов фурія, схопила за оборки Ігоря й залементувала: "Проклін мій на твою голову!" – й мені здалося, що то бабуся Марія проклинає, як пророк Михайло, свого внука; хлопець вирвався з рук ошалілої жінки й кинувся навтьоки, а вона волала вслід: "Як дам тобі, то за дев'ятим плотом гавкнеш!"

Таким був початок програшу завойовників Львова, вони розбіглися хто куди, жінки поскидали на купу намети й підпалили; я ще побачив у спину блудного Михайлового сина й подумав: а чи вернеться він колись до вітця, чей же всі блудні сини верталися у свою пору до отчих порогів – тоді, коли вибухав сором у їхніх душах... Тож нехай буде благословенна та мить, в якій це станеться з ним і такими, як він.

Вогнище догорало, смердючий дим розсмоктувався по міських закамарках, не стало враз у місті завойовників, і жінки розійшлися.

Тільки та, про яку я подумав, що то Ігорева бабуся, стояла непорушно зі стиснутими кулаками, вона ще готова була битися до смерті, та вороги вже здиміли, і зм'якла старенька, аж зів'яла, втерла тороками хустки сльозу з ока й промовила до мене, бо нікого більше на площі вже не було:

"Такий файний парубійко... І за що Господь так тяжко його скарав?"

Я перечекав хвилину, поки жінка заспокоїться, і спитав її про те, що найбільше мене цікавило:

"Скажіть мені, добродійко, що змінилося у вашому житті після Помаранчевої революції?"

Жінка довго дивилася на мене, ніби хотіла переконатися, чи я вартий того, щоб знати її найсокровеннішу думку, й нарешті сказала коротко:

"Ми змінилися..."

Львів. 2007р.